

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

מבוא

חקר הפסיפסים הקדומים בארץ¹ ובעבר הירדן, הוא רחב ומקיף.² בעשרות השנים האחרונות נתגלו בארץ ישראל ובעבר הירדן עשרות פסיפסים מרהיבים, שבהם

* אני מבקש להודות לחברים שעזרו בגיבוש רשימה זאת: לפרופ' ישראל רוזנסון שהמריץ ודחף אותי לבדוק תחום מרתק זה בתרבות הקדומה של ארץ ישראל ולד"ר רינה טלגם שעברה בעיון על החומר והוסיפה מקורות חשובים שנעלמו ממני.

כאשר אנחנו מפנים לפסיפסים בכיוון ימין או שמאל, כוונתנו לכיוון ההסתכלות של הקורא. 1. מיכאל אבי-יונה החל במחקר הפסיפסים בארץ, ופרסם את הקורפוס הראשון: M. Avi, *Yonah, Art in Ancient Palestine*, Jerusalem 1981. אשר עובדיה הקדיש מחקר לאומנות הפסיפס: א' עובדיה, מקורם של הדגמים ההנדסיים והצמחיים בפסיפסים מהתקופה ההלניסטית ועד ימי אוגוסטוס, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב; הנ"ל, אומנות הפסיפס בבתי כנסת עתיקים בארץ-ישראל, מהמאה הרביעית עד המאה השביעית, תל אביב 1993; הנ"ל, 'אומנות הפסיפס בבתי-כנסת עתיקים בארץ-ישראל', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), *בתי כנסת עתיקים*, ירושלים תשמ"ח, עמ' 203-185. את דרכו של אבי-יונה המשיכו רות ואשר עובדיה במפעל חיים: R. & A. Ovadiah, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Roma 1987. גם ר' חכלילי עוסקת בהיבטים מסוימים של הפסיפס, בחיבור בו סקרה את האמנות היהודית בארץ ישראל: R. Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Land of Israel*, Leiden 1988, pp. 347-366. רינה טלגם עסקה בשנים האחרונות בנושא, והציגה סיכום המעודכן לסוף שנות התשעים של המאה העשרים. ראה: ר' טלגם, 'פסיפסי ארץ-ישראל לאור תגליות השנים האחרונות', קדמוניות 116, תשנ"ט, עמ' 74-89; R. Talgam and Z. Weiss, 'The Mosaics of the House of Dionysos at Sepphoris', *Qedem* 44, Jerusalem 2004, pp. 1-16. טלגם גם ערכה מחקרים מגוונים על פסיפסים שונים, ובהם עסקה גם בצד הטכני של ייצור הפסיפסים (ראה להלן, הערה 4).

על היבטים זואולוגיים בפסיפסים בארץ, ראה: נ' צמרת, 'התנהגות בעל-חיים על גבי פסיפסים בארץ-ישראל בתקופות הרומית והביזנטית', *מחקרי יהודה ושומרון* יב, אריאל תשס"ג, עמ' 229-241. לנושא הפסיפסים בהלכה, ראה לדוגמה: ו' רייס, 'גלגל המזלות בבתי הכנסת לאור הלכות עבודה זרה', בתוך: א' בזק (עורך), *על דרך האבות*, אלון שבות תשס"א, עמ' 535-550. אני מתכוון לעסוק בנושא זה בעתיד.

2. בעבר הירדן נמצאו פסיפסים רבים שבהם מוטיבים מעולם החי והצומח. סיכום של הממצאים עד לשנות התשעים של המאה העשרים, ערך מ' פיצ'רילו: M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan*, Amman 1993; כן ראה: K.M.D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999, pp. 187-208.

תיאורים מגוונים של צומח על חלקיו. מטרת רשימה זאת לדון במספר היבטים הקשורים בצמחים המופיעים בפסיפסים שנמצאו בארץ ישראל ובעבר הירדן. מסתבר שעד כה מיעט מחקר הפסיפסים לעסוק בנושא הצומח המופיע בפסיפסים, אולי בגלל הקושי בזיהוי חד-משמעי של חלק מהצמחים. בכוונתנו לנסות להאיר את הנושא מנקודת מבט מעט שונה שתתמקד בהיבטים שונים של עולם הצומח.³ בגלל מורכבות הדיון מיינו את קבוצות הפסיפסים לפרקים על פי כמה קטגוריות שיעזרו בחלוקה לקבוצות משנה:

- א. צומח המשתקף בתיאור עונות השנה בגלגלי המזלות בבתי כנסת.
- ב. עצים: תמר, אלון, רימון, תאנה, אתרוג, תפוח, אורן, גפן.
- ג. סלי פרות.
- ד. דגנים.
- ה. תיאור מלאכות הקשורות לצומח: עבודות הכרם, קטיף רימונים, הובלת דגנים.
- ו. טיפוסי קומפוזיציות שבהן משתלבים הצמחים.
- ז. דיון.

אין ספק שהמוטיבים הצמחיים משקפים מציאות של חיי יום יום בתקופת המשנה והתלמוד. תוך כדי סקירת הדברים ננסה לעלות מספר שאלות הקשורות במלאכת הפסיפס: מהם סוגי הצמחים, הפרות והצומח הכללי שהאמנים עשו בהם שימוש ומדוע? האם המינים מייצגים נאמנה את תפוצת הצומח בארץ ישראל וסביבתה, או את סביבתו של יוצר הפסיפס? האם רק היקף תפוצתו של הצמח עניין את העוסקים במלאכה, או שמא יש גם הקשרים נוספים - תרבותיים וחברתיים - השפיעו על מלאכת האמנים ביצירות שהציגו? נצביע על הבדלים שבין העולם היהודי לנוצרי בתחומים אלו וננסה להציע השקפות שהנחו את יוצרי הפסיפס.⁴

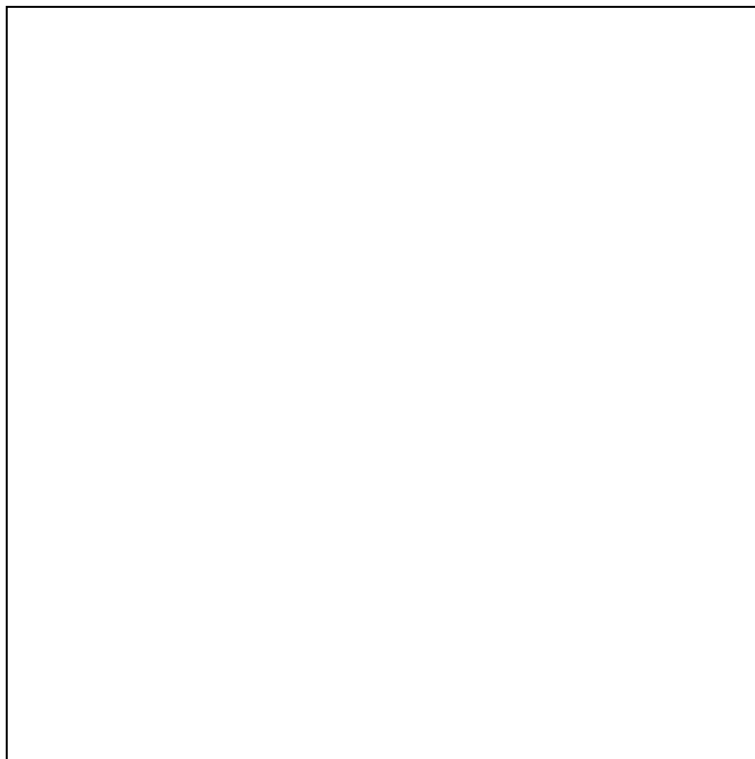
3. עיקרי הפסיפסים שבהם נעסוק הם פסיפסי רצפה, ולא פסיפסי קירות שתפוצתם בארץ מצומצמת יותר. ברשימה זו גם לא עסקנו בצמחיית מים וסביבתה, כפי שהיא מופיעה במספר פסיפסי הנלווים (בהם בכוונתי לעסוק ברשימה נפרדת). בדיון על הצמחים השונים כללנו את העץ ואת פרותיו באותו סעיף, ללא הפרדה, דבר שיש לו מקום בדיון רחב יותר. בחלק מהפרקים, פרקי המשנה הם על פי מקום ממצא הפסיפס, וסדר הדברים בהם הוצגו הפסיפסים הוא בדרך כלל כרונולוגי, לפי שנת יצירת הפסיפס והמבנה בו הוא נמצא. בסוף הצגת הדברים הבאנו דיון ומחשבות שונות שעולות מהתבוננות ועיון בממצאים.

4. בעיסוק בנושא הפסיפסים צריך גם להתחשב בהיבטים הטכניים של יצירת הפסיפס: הדוגמות של הפסיפסים, טכניקת היצירה, חומרי הגלם, ספר הדוגמות בו השתמשו יוצרי הפסיפס ועוד. אנחנו נזכיר כאן רק מעט מהיבט חשוב זה.

למעוניין להרחיב בצדדים הטכניים של ייצור הפסיפס ראה: ר' טלגם, 'היבטים טכניים של מלאכת הפסיפס', **מכמנים** 16, תשס"ב, עמ' 7-13. טלגם הסתמכה בסקירה שלה גם על: קמ"ד דונבין (לעיל, הערה 2), עמ' 279-280; R. Ling, *Ancient Mosaics*, London 1998, pp.

א. צומח המשתקף בתיאור של עונות השנה בגלגלי מזלות בבתי כנסת

בארץ נמצאו מספר בתי כנסת שבהם עם פסיפס המכילה בתוכה, בין השאר, מוטיב של גלגל המזלות: בבית אלפא (ראה איור מספר 1),⁵ ביפיע, בחורבת סוסיא,

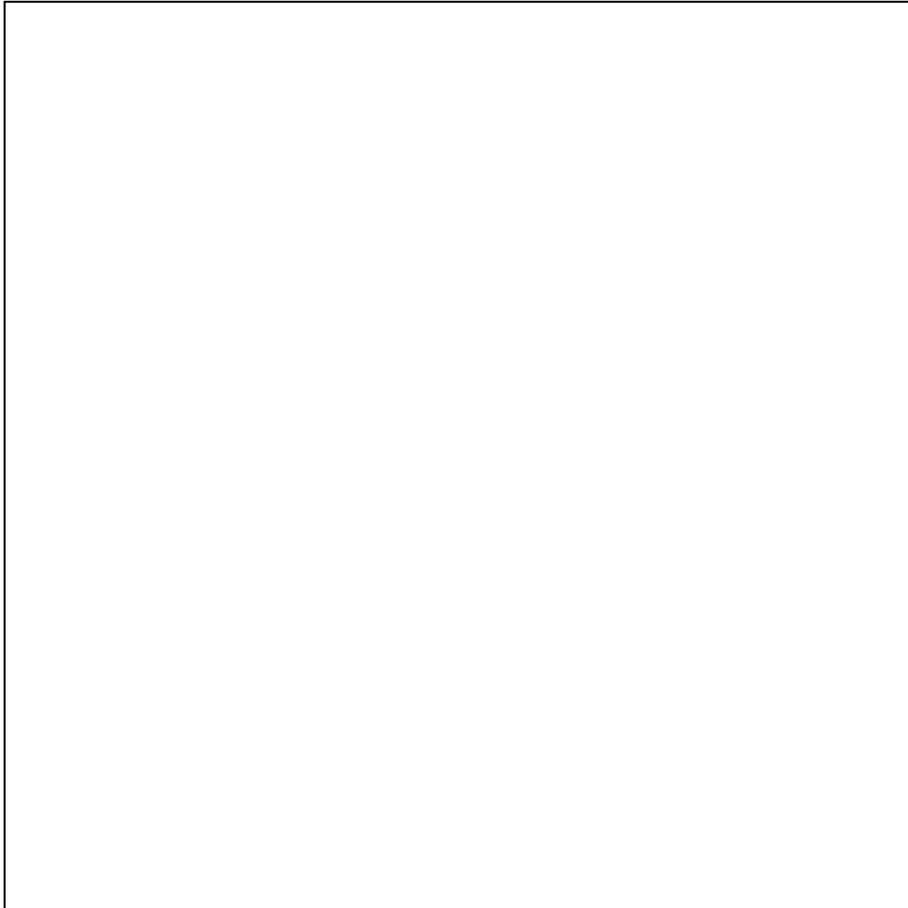

איור מספר 1:
גלגל המזלות
בבית הכנסת
בבית אלפא
(באדיבות רשות
הטבע והגנים).

6-18. עבודות נוספות בהקשר הטכני: מ' פיצ'רילו (לעיל, הערה 2), עמ' 19; א' שטאל, 'הפסיפסים', **טבע וארץ** לא 10, תשמ"ט, עמ' 27-31, שם, לא 11-12, תשמ"ט, עמ' 28-30. האם היו קיימים ספרי דוגמות שעל פיהם נוצרו הפסיפסים? לדעת חלק מהחוקרים היו ליוצרי הפסיפס ספרי דוגמות בהם עשו שימוש, ומכאן נובע הדמיון בין פסיפסים שונים. א' עובדיה טוען שניתן לראות סימנים לשימוש בספר דוגמות כבר בתקופה ההרודיאנית. ראה: א' עובדיה, 'אומנות הפסיפס בארץ-ישראל בתקופה ההרודיאנית', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **יהודים ויהדות, בימי בית שני, המשנה והתלמוד**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 64. גם מ' אבי-יונה מציין עובדה זו, ביחס לשלב מאוחר יותר, בהסתמך על השוואת בית הכנסת במעון לכנסייה בשלאל. ראה: מ' אבי-יונה, 'רצפת הפסיפס של בית הכנסת במעון (נירים)', **ארץ ישראל** ו, תשכ"א, עמ' 91; ק' דופין סיכמה מוטיבים שונים של פסיפסים הנמצאים בתוך שריגי גפן באזור המזרח התיכון, והגיעה, תוך השוואה סטטיסטית, למסקנה שיוצרי הפסיפסים השתמשו בספרי דוגמות: C. Dauphin, 'Byzantine Pattern Books: A re-examination of the Problem in the Lite of the "Inhabited Scroll"', *Art History* 1, 1978, pp. 400-423. טלגם אינה מסכימה עם מסקנתה של דופין. ראה סיכום מאמרה שהוזכר לעיל, עמ' 12-13.

5. א"ל סוקניק, **בית הכנסת העתיק בבית-אלפא**, ירושלים תרצ"ב [= E.L. Sukenik, *The*

בחמת טבריה,⁶ בנערן,⁷ בחוסיפה⁸ ובציפורי (ראה איור מספר 2).⁹ הדגם של גלגל המזלות נעשה בבתי הכנסת הנזכרים באותה תבנית, אך לא בכלם ניתן לזהות

איור מספר 2: תרשים גלגל המזלות שבבית הכנסת בציפורי (מתוך: ז' וייס וא' נצר [להלן, הערה 18], עמ' 26 - באדיבות משלחת חפירות ציפורי, האוניברסיטה העברית בירושלים. סרטוט: גב' פנינה ארד, ירושלים).

[*Ancient Synagogue at Beth Alpha*, Jerusalem 1932

.6. M. Dothan, *Hammath Tiberias*, Jerusalem 1983

.7. E.L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, London 1934, pp. 28-31

.8. N. Makhoully and M. Avi-Yonah, 'A Sixth-Century Synagogue at 'Isfiya', *QADP* 3,

1934, pp. 118-131; מ' אבי-יונה, ערך 'חוסיפה', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות**

ארכיאולוגיות בארץ ישראל 2, ירושלים 1992, עמ' 481-480.

.9. בסוסיא לא שרד גלגל המזלות ולכן הוא לא יוזכר בסקירתנו. לגבי רצפת הפסיפס של בית

הכנסת בציפורי, ראה הדו"ח המסכם: Z. Weiss, *The Sepphoris Synagogue, Deciphering*:

an Ancient Message through Its Archaeological and Socio-Historical Contexts,

Jerusalem 2005

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

בשלמות את המאפיינים השונים.¹⁰ הפסיפסים שבהם מופיעים הפרות האופייניים לעונות השונות של השנה, הם מבתי הכנסת בבית אלפא, בחמת טבריה, בחוסיפה, בציפורי ובנערן (במידה מועטה), ובהם נעסוק בדיוננו כאן.

בשולי גלגל המזלות, חולק ההיקף לארבע גזרות, המייצגות את עונות השנה באמצעות דמויות.¹¹ לדעת פרסטר דמויות אלה בפניות אמורות לשקף את אלות הצמחייה והטבע.¹² בסמוך לדמויות ניתן להבחין בצמחים, שאותם ננסה לזהות ולמייין. באלמנטים השונים שברצפות הפסיפס בבתי הכנסת, יש סמליות רבה, בה לא נעסוק.¹³ אך הסמליות אינה מבטלת את המציאות המשתקפת מן הפסיפסים. נראה שהמעצבים התאמצו לשמור על תמונה ראלית, שבאה לידי ביטוי בבחירת מיני הצומח המייצגים כל עונה.

תקופת תשרי - ענבים, רימונים, תמרים ותאנים

תקופת תשרי היא עונת הבציר, ומועד הבשלתם של פרות שונים. פרות התמר מבשילים בתקופה זו,¹⁴ וכך גם פרות הרימון¹⁵ והתאנה.¹⁶ בתקופת החגים נעשה שימוש בארבעת המינים, וייתכן שחלקם נרמז בפסיפסים.

10. במאמר זה לא יידונו היבטים כלליים של הפסיפס. למחקר בסיסי בנושא, ראה: ג' פרסטר, 'גלגל המזלות בבתי-הכנסת ומקורותיו האיקונוגרפיים', **ארץ ישראל** יח, ירושלים תשמ"ה, עמ' 380-391; הנ"ל, 'גלגל המזלות בבתי הכנסת בעת העתיקה ומקומו במחשבה ובליטורגיה היהודית', **ארץ ישראל** יט, ירושלים תשמ"ז, עמ' 225-234; ולאחרונה מחקרה של ר' חכלילי, 'גלגל המזלות בבתי כנסת עתיקים בישראל', **ירושלים וארץ ישראל** 1, תשס"ב, עמ' 122-87.

11. על תקופות השנה בהקשרים שונים במקורות חז"ל, ראה: י' רוזנסון, **מדרש חודש וטבעו**, אלקנה תשס"א, עמ' 17-18; הנ"ל, 'בית אלפא - פסיפס של אגדות על אגדה וארכיאולוגיה - מבט לעולמם של חכמי האגדה', **דרך אפרתה** ג, תשנ"ג, עמ' 117-85.

12. ג' פרסטר, 'גלגל המזלות בבתי-הכנסת ומקורותיו האיקונוגרפיים' (לעיל, הערה 10), עמ' 384. י' אנגלרד (על משמעות של גלגל המזלות ברצפות בתי הכנסת הקדומים בארץ-ישראל', **קתדרה** 98, תשס"א, עמ' 20) גורס, כי ציון עונות השנה בגלגל המזלות נועד להזכיר לצופה את תקופות ההבטחה כי העולם לא ישתבש עוד לאחר המבול.

13. ראה לעניין זה: א' עובדיה, 'אומנות הפסיפס בבתי-כנסת עתיקים' (לעיל, הערה 1), עמ' 201-203.

14. ע' אלון, ערך 'תמר מצוי', **אנציקלופדיה החי והצומח, צמחים ובעלי חיים במשק האדם** 12, תל אביב 1988, עמ' 119-120; ש' סטולר, ערך 'תמר', **האנציקלופדיה לחקלאות** ג, תל אביב תשל"ו, עמ' 217-211.

15. ראה: ע' אלון, ערך 'רימון', **אנציקלופדיה החי והצומח, צמחים ובעלי חיים במשק האדם** 12, תל אביב 1988, עמ' 118-119; ש' חומסקי, ערך 'רימון', **האנציקלופדיה לחקלאות** ג, תל אביב תשל"ו, עמ' 223-224. הרימון כפרי עשיר בגרעינים ונפוץ בארץ ישראל, השתלב באמנות בתקופות שונות. ראה: נ' קאסטו וי' רוזנסון, 'הרימון באומנות היהודית לדורותיה', **חלמיש** 8, תשנ"ג, עמ' 25-30. כן ראה: ז' עמר, **גידולי ארץ ישראל בימי הביניים**, ירושלים תש"ס, עמ' 171-173.

בפסיפס של חמת טבריה, מיוצגת תקופת תשרי באמצעות דמות המחזיקה אשכול ענבים ביד ימין, וזר רימונים ותאנים על ראשה (ראה איור מספר 3).¹⁷ בסמוך ליד המחזיקה את הגפן מצוי ענף נוסף בלתי מזהה, אך ייתכן שעל פי הדגם של סידור העלים ניתן לזהותו כענף זית.

בפסיפס של ציפורי הדמות מוקפת בצד ימין בשני רימונים, ובצד שמאל ניתן להבחין בתחילתה של זמורת גפן, וכנראה שהיה שם גם אשכול ענבים.¹⁸ שאר הפרות אינם מזהים. יש שהציעו לראות בפרי הקטן תמר, ובגדול - אתרוג.¹⁹ ההיגיון אומר שפרות אלו ישולבו בתקופה זו, כיוון שבשלו ונאכלו בפרק זמן זה.

איור מספר 3: תקופת תשרי בגלגל המזלות בבית הכנסת בחמת טבריה (מתוך: מ' דותן [לעיל, הערה 6], לוח 31 - באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

16. ע' אלון, ערך 'תאנה (פיקוס התאנה)', **אנציקלופדיה החי והצומח, צמחים ובעלי חיים במשק האדם** 12, תל אביב 1988, עמ' 115; א' גור, **פרות ארץ ישראל**, תל אביב תשל"ד, עמ' 82-59.
17. מ' דותן (לעיל, הערה 6), עמ' 43, ולוח 31; ג' פרסטר, 'גלגל המזלות בבתי הכנסת ומקורותיו האייקונוגרפיים' (לעיל, הערה 10), עמ' 385. פרסטר מתייחס לזר שעל ראש הדמות ולמקבילותיה ממקומות אחרים, אך אינו מזהה את סוג הזר. רוזנסון זיהה את הזר בתור רימונים. ראה: י' רוזנסון, **מדרש חודש** (לעיל, הערה 11), עמ' 56.
18. ז' וייס וא' נצר, **הבטחה וגאולה, פסיפס בית הכנסת מציפורי**, ירושלים 1996, עמ' 28; ז' וייס (לעיל, הערה 9), עמ' 131.
19. י' רוזנסון, **מדרש חודש** (לעיל, הערה 11), עמ' 56. זיהוי של רימון, תמר ואתרוג מתאים לעונה, אך נראה לי יותר לראות בפרי הקטן הנמצא בסמוך לרימון, תאנה ולא תמר, כפי שהציע א"ל סוקניק, **בית הכנסת העתיק** (לעיל, הערה 5), עמ' 36.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

בפסיפס של בית אלפא מיוצגת תקופת תשרי באמצעות דמות שבחיקה גפן, ואולי צריך לשייך אליה גם את האמפורות הנמצאות בסמוך.²⁰ גם הרימון בולט בחיקה של הדמות המייצגת את העונה.²¹ ייתכן שגם בבית אלפא מצוי פרי האתרוג בסמוך לרימון, אך אין ודאות בכך.²² חכלילי זיהתה בסמוך לדמות העונה, גם תאנים ועץ תמר.²³

ברצפת הפסיפס מבית הכנסת בחוסיפה נתגלתה רק תקופה אחת המייצגת כנראה את תקופת תשרי, ושם בולטים שני רימונים מצדה הימני של הדמות ואולי ענף של עץ תמר.²⁴

סקירת מאפייני הצומח שעולה מהפסיפסים שהזכרנו לגבי עונת תשרי יוצרת אפוא תמונה של שימוש בפרות המבשילים בתקופה זו, ובעיקר רימון, תאנה, גפן שהייתה נפוצה ביישובים השונים,²⁵ ואולי גם תמר. יש כאן אם כן ייצוגיות נאה של מושג האסיף וחג האסיף!

תקופת טבת - כלים חקלאיים

תקופת טבת היא תקופת הקור בארץ ישראל, ומן הבחינה החקלאית האיכר עוסק בתקופה זו בעיבוד שדותיו, ובהכנתם לקראת העונה הבוערת יותר באביב ובקיץ. ייתכן שזו הסיבה לכך, שבפסיפסים השונים אין מופיעים בציורים של תקופה זו מיני צומח, אלא רק כלי עיבוד חקלאיים, כיוון שאין פרות מצויים, והעצים בשלכת. בפסיפס של חמת טבריה, שחציו השמאלי נפגע, מופיעה דמות הנושאת על שכמה כד, שאולי מסמל את ריבוי המשקעים בתקופה זו.²⁶

בפסיפס של ציפורי מופיעים בתקופת טבת ככל הנראה כלי זמירה ואף פרי, אך הוא לא זוהה בוודאות.²⁷ בסמוך לכלי הקטן, מימין לדמות, נראה עץ, שאחד מענפיו

20. ג' פרסטר, 'גלגל המזלות בבתי-הכנסת ומקורותיו האיקונוגרפיים' (לעיל, הערה 10), עמ' 385.
21. נ' אביגד, ערך 'בית אלפא', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל 1, ירושלים 1992, עמ' 165-167.
22. סוקניק זיהה את הפרי שבעיגול כתפוח ולא כאתרוג, ואת הפרי הנמצא בסמוך לרימון זיהה כתאנה. ראה: א"ל סוקניק, **בית הכנסת העתיק** (לעיל, הערה 5), עמ' 36.
23. ר' חכלילי (לעיל, הערה 1), עמ' 307. לדעתי הזיהוי של עץ התמר מפוקפק למדי. בעניין זה היא הולכת כל הנראה בעקבות סוקניק. ראה: א"ל סוקניק, **בית הכנסת העתיק** (לעיל, הערה 5), עמ' 36.
24. מ' אבי-יונה, 'חוסיה' (לעיל, הערה 8), עמ' 127; הנ"ל, ערך 'חוסיה' (לעיל, הערה 8).
25. על הגפן, תפוצתה וחלקה בתרבות הקדומה, ראה: י' שפנייר, 'תפוצת גידול הגפן בארץ ישראל בתקופות קדומות על פי מקורות יהודיים ועל פי ממצאי התרבות החומרית', **על אתר ח-ט, תשס"א**, עמ' 119-164.
26. מ' דותן (לעיל, הערה 6), עמ' 44, ולוח 31. פרסטר מציין שהכד המופיע עם דמות בתקופה זו, אופייני לתקופת טבת. ראה: ג' פרסטר, 'גלגל המזלות בבתי-הכנסת ומקורותיו האיקונוגרפיים' (לעיל, הערה 10), עמ' 385, והערה 69.

נכרת, אך העץ לא זוהה על ידי החופרים.²⁸ היות שענף וכלי זמירה מאפיינים את העונה החורפית, שבה עוסק החקלאי בזמירה של העצים הנשירים, ניתן לשער שהכלי שימש לזמירה.

בפסיפס של בית אלפא מופיעה הדמות של תקופת טבת, כשבצדה הימני חפץ שאיננו מזוהה. יש שרואים בו כלי עיבוד, כמו שמופיע בפסיפס של ציפורי, ואחרים רואים בו ענף של צמח כלשהו.²⁹

תקופת טבת אינה עשירה בפעילות חקלאית הקשורה ביבולים ובאסיף פרות, והד לכך אנחנו רואים בפסיפסים השונים שהזכרנו.

תקופת ניסן - חבצלות ושושנים

תקופת ניסן עשירה בפעילות חקלאית, עם התעוררות הטבע מקיפאון החורף. עדות לכך אנחנו רואים בדמויות המייצגות את תקופת ניסן, ובצמחים הנלווים אליהן. בחמת טבריה (ראה איור מספר 4) מופיעה הדמות עם זר על ראשה, עם שישה

איור מספר 4: תקופת ניסן בגלגל המזלות בבית הכנסת בחמת טבריה (מתוך: מ' דותן [לעיל, הערה 6], לוח 30 - באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

27. ז' וייס וא' נצר (לעיל, הערה 18), עמ' 28; ז' וייס (לעיל, הערה 9), עמ' 133. וייס מזהה בכלי העבודה כלי זמירה וחריש (שם, עמ' 136).

28. זיהוי העץ בעייתי, אך הוא מזכיר לדעתי את העץ הבודד המצויר במפת מידבא בסמוך לחברון, והמזוהה על ידינו כאלון או כאלה.

29. לא ברור למה התכוון האמן בעיגול הכהה, בצד שמאל של הדמות, ומה הם העלים המופיעים מעל הכתף השמאלית של הדמות. ראה: א"ל סוקניק, **בית הכנסת העתיק** (לעיל, הערה 5), עמ' 36.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

עלי כותרת, אך לא ברור באיזה צמח מדובר. בידה הימנית היא מחזיקה קערה, שפרסטר מזהה בה גבינה.³⁰ רוזנסון זיהה בקערה כיכר לחם,³¹ ודוּתן וחכלילי ראו בה קערת פרות.³² בצדה הימני של הדמות מופיע צמח, אולי שושן.³³ בבית אלפא מופיעה הדמות המייצגת את תקופת ניסן, כשבצדה השמאלי מטה הרועים האופייני לתקופה זו,³⁴ ובצדה הימני עצם בלתי מזוהה עם שלושה עשר קווים.³⁵

בציפורי, תקופה זו עשירה בתיאורים. בצד הימני של הדמות מופיע סל, ובסמוך לו שתי חבצלות על ענף אחד. ליד הדמות יש סכין, הנראה כמו מגל זעיר.³⁶ משמאל לדמות מופיעה קערה מעוגלת המכילה פרחים, ולצדה ענף של שושנים.³⁷ בנערן נראית בתקופה זו דמות המחזיקה את מקל הרועים, וכן קבוצה של שיבולים,³⁸ האופייניות לתקופה זו של קציר השעורים והחטים באזור יריחו.³⁹ בפסיפסים ניכר מתח בין התבואה החיונית לבין פרחי הנוי. נראה שהפריחה המצויה בעונת האביב בשיאה, ניכרת בפסיפסים במגוון פרחים וגידולים חקלאיים, המעטרים את דמות האביב.

תקופת תמוז - דגנים, תאנים (?)

תקופת תמוז היא עונת השיא של עבודת החקלאי, ובה נאספים היבולים מהשדה. לכן, כמובן, גם השלכות על הנראה בפסיפסים.

30. לדעת פרסטר סביר לראות את תוכן הקערה כמוצרי חלב, שכן תקופה זו משופעת בתנובת החלב. ראה: ג' פרסטר, 'גלגל המזלות בבתי-הכנסת ומקורותיו האיטלקיים' (לעיל, הערה 10), עמ' 384, והערה 42.
31. 'רוזנסון, **מדרש חודש** (לעיל, הערה 11), עמ' 231.
32. מ' דוּתן (לעיל, הערה 6), עמ' 43, ולוח 30; ר' חכלילי (לעיל, הערה 1), עמ' 307.
33. מ' דוּתן, שם.
34. א"ל סוקניק, **בית הכנסת העתיק** (לעיל, הערה 5), עמ' 35. ראה גם: ג' פרסטר, 'גלגל המזלות בבתי-הכנסת ומקורותיו האיטלקיים' (לעיל, הערה 10), עמ' 384 והערה 44.
35. רוזנסון זיהה כאן מזרה וערמת דגנים ('רוזנסון, **מדרש חודש** [לעיל, הערה 11], עמ' 56).
36. מגל זעיר מעין זה נועד לזמירת הכרם או לבציר, כפי שנראה בהמשך, בפרק ה. גם בפסיפס זה לא ברור האם נועד הכלי לפעולה זו, כיוון שתקופת ניסן מאוחרת לזמירה, ומוקדמת לבציר.
37. ז' וייס וא' נצר (לעיל, הערה 18), עמ' 28; ז' וייס (לעיל, הערה 9), עמ' 124. וייס מזהה בקערה המעוגלת פרחים של שושנים. לסל שמשמאל לדמות של חודש ניסן, יש דמיון עם סל הביכורים המופיע ברצועה הרביעית של הפסיפס.
38. א"ל סוקניק (לעיל, הערה 7), עמ' 30.
39. על גידול דגנים באזור בקעת יריחו ראה: י' שפנייר, 'תפוצת גידול הדגנים בארץ ישראל בתקופות קדומות על פי מקורות יהודיים ועל פי ממצאי התרבות החומרית', **על אתר י, תשס"ב**, עמ' 75-78.

בחמת טבריה (ראה איור מספר 5) הדמות המייצגת את תקופת תמוז עטורה בזר, שפרסטר וחכלילי זיהו בו ענפי זית.⁴⁰ הדמות מחזיקה בידה הימנית מגל וקבוצה של שיבולים, תופעה השכיחה באמנות הקלסית,⁴¹ והמתאימה לעונת הקציר ברוב חלקיה של ארץ ישראל.⁴²

בבית אלפא מופיעים בצדה השמאלי של הדמות פרות שונים,⁴³ ולצדי ראשה שני אשכולות גפן קטנים, האופיינים דווקא לתקופת תשרי.

בציפורי אנחנו מזהים מימין לדמות המייצגת את תקופת תמוז, קבוצת שיבולים, ומשמאלה מופיעים מגל משונן ועוד כלי שאינו מזוהה, לעיבוד האדמה, שקצהו מפוצל.⁴⁴ יש המזהים כלי זה כמכשיר שנועד לאריית תאנים.⁴⁵

תקופה זו של שיא הקיץ, מזוהה כנראה על ידי יוצרי הפסיפסים, כעונה שבה מטפלים בדגנים משלב הקציר ועד לשלב איסוף הגרגירים הביתה. בתקופה זו מבשילים גם פרות התאנה, שייטכן שנרמזו כאן בכלי המיוחד הנועד לקטיף הפרי.

איור מספר 5: תקופת תמוז בגלגל המזלות בבית הכנסת בחמת טבריה (מתוך: מ' דותן [לעיל, הערה 6], לוח 30 - באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

40. ר' חכלילי (לעיל, הערה 1), עמ' 307.
41. ג' פרסטר, 'גלגל המזלות בבתי-הכנסת ומקורותיו האיקונוגרפיים' (לעיל, הערה 10), עמ' 384.
42. מ' דותן (לעיל, הערה 6), עמ' 43, ולוח 30.
43. סוקניק לא מציין באלו סוגי פרות מדובר. ראה: א"ל סוקניק, **בית הכנסת העתיק** (לעיל, הערה 5), עמ' 36.
44. ז' וייס וא' נצר (לעיל, הערה 18), עמ' 28; ז' וייס (לעיל, הערה 9), עמ' 127-131.
45. י' רוזנסון, **מדרש חודש** (לעיל, הערה 11), עמ' 307.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

לסיכום: נראה שהצמחים המופיעים בסמיכות לדמויות המייצגות את עונות השנה, נבחרו תוך התייחסות לעולם הטבע האופייני לאותה תקופה, ולדרישות האסתטיות בבתי הכנסת. בהתחשב במקום המועט יחסית שבו היה ניתן לשבץ צמחים אלה, נראה שאמני הפסיפס הצליחו לסרטט בהצלחה את הצמחים, ולהעביר לצופה את המאפיינים המייצגים של כל עונה. ראוי להדגיש, שאם זיהוינו נכונים, הרי שהאמנים בחרו במכוון להציג גם צמחים שאינם מזוהים בקלות, כמו תמר, תאנה ואתרוג, והם סמכו על הצופה שיעשה את הזיהוי המתבקש, בהסתמך על מאפייניה של כל עונה. אם כן בנוסף למסרים מגוונים שאותם רצו יוצרי הפסיפסים בבתי הכנסת להעביר למתפלל, הם גם רצו להעניק למתבונן תחושה של עולם הטבע בהתאם לעונה.

ב. עצים: תמר, אלון, רימון, תאנה, אתרוג, תפוח, אורן, גפן

בפסיפסים רבים מופיעים עצים שלמים, או חלקיהם - פרות העץ ועלי העץ. נעסוק כאן בעצים שזוהותם פחות או יותר ברורה, אם בגלל היכולת לזהות את העץ במלאכת הפסיפס, ואם בזכות מקורות היסטוריים שמסייעים בזיהוי העץ. הדיון בעצים השונים ייעשה תוך סקירת מיני העצים בפסיפסים שונים.

1. תמר

עץ התמר הוא עץ שנפוץ באזורי גידול חמים באופן יחסי.⁴⁶ חשיבות העץ היא

46. על עץ התמר נכתבה ספרות מקיפה ורחבה. נציין חלק קטן מהספרות, לשם הכרת אופיו של העץ, ולשם זיהויו וסמליותו של העץ בהקשר היהודי: א' איילון (עורך), **התמר - "עץ החיים", סגולותיו ושימושו** (ספריית אדם ועמלו 8), תל אביב תשמ"ח; ע' אלון (לעיל, הערה 14), עמ' 119-120; א' גור (לעיל, הערה 16), עמ' 135-168; ש' סטולר (לעיל, הערה 14), עמ' 211-217; הנ"ל, **גידול התמר בארץ ישראל**, תל אביב תשל"ז; ש' סטולר וא' גור, **זני תמר בישראל**, תל אביב תשי"ג; ג'ג ווסטנהולץ, **ברכת הארץ הטובה**, ירושלים 1998, עמ' 36-40, 63-64; ז' עמר (לעיל, הערה 15), עמ' 174-193. עץ התמר הוא סמל לחירות בהיבטים רחבים, על כן ראה: H.F. Miller, *The Iconography of the Palm in Greek Art*, Berkely 1979. על הסמליות של עץ התמר בהקשר היהודי, ראה להלן בדיון המסכם, ובהערה 146 שם; י' רוזנסון, 'גידול תמרים בארץ-ישראל בעבר על-פי המקורות', בתוך: א' איילון (עורך), שם, עמ' 94-104. למשמעותו הסמלית של התמר על מטבעות מהתקופה הרומית, ראה: י' משורה, **אוצר מטבעות היהודים**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 112-114, 131-132, 161-166. על עץ התמר כסמל על גבי מטבעות, ראה: S. Fine, 'On the Development of a Symbol: The Date Palm in Roman Palestine and the Jews', *JSP* 4, 1989, pp. 105-118. בתחריט אבן בכניסה לבית הכנסת מהמאה הרביעית בכפר נחום, בשני הצדדים של המשקוף יש גילוף יפה של תמר. ראה: S. Loffreda, *Recovering Capernaum*, Jerusalem 1985, pp.

בשימושיו הרבים, אך הוא שימש בעיקר כמקור מזון מתוק ועסיסי.⁴⁷ עיקר גידולו היה בבקעת הירדן ובערבות יריחו, כפי שניכר מן המקורות ומן הפסיפסים. אנו נציין כאן דוגמות מרכזיות להופעת התמר בפסיפסים, ואין לראות בדברים קטלוג של כל הממצאים. הדוגמות יוזכרו בסדר כרונולוגי.

בית הכנסת השומרני בחורבת סמארה בשומרון (המאה הרביעית)

בבית כנסת זה, באולם המרכזי, נמצא פסיפס הכולל מדליונים, המעוצבים ככפות תמרים, היוצאות מתוך גביעים. כפות התמרים והגביעים עשויים בגווני אדום וחום על רקע שחור. בנוסף לכך, בצדו המזרחי של השטיח המערבי, מצוי מדליון המכיל שני עצי תמר וכלוב ריק. בסמוך למדליון זה מצוי ענף תמר נושא פרי (סנסן).⁴⁸

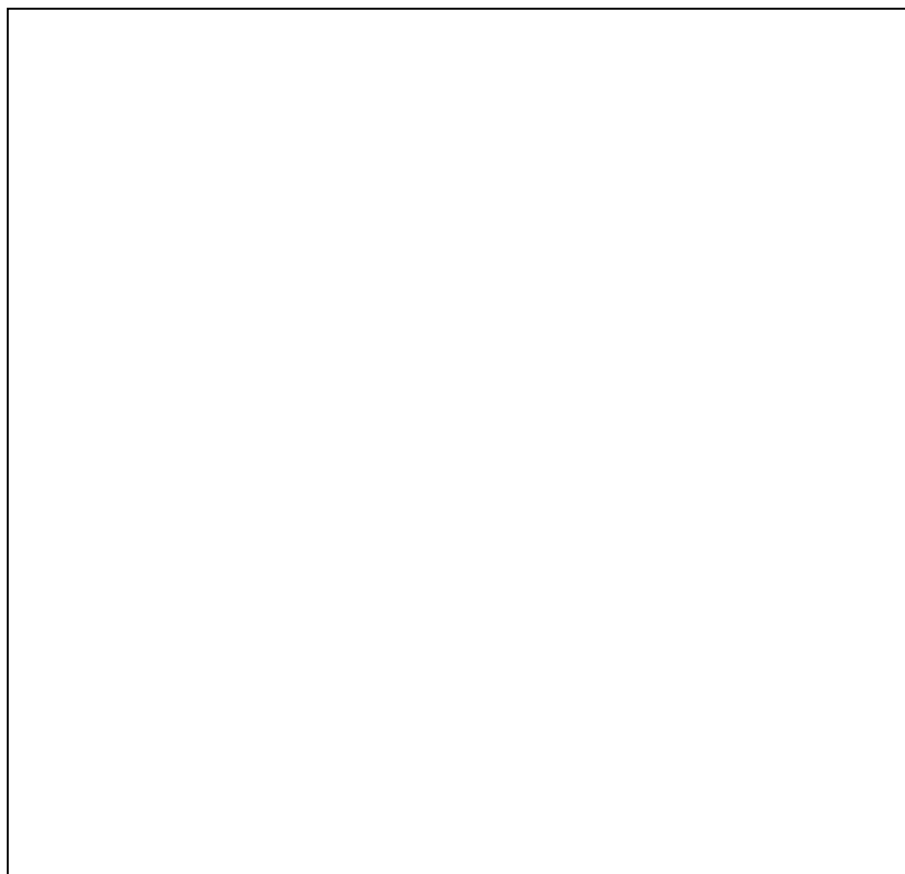
מפת מידבא (המאה השישית)⁴⁹

עץ התמר מופיע בבירור במפת מידבא במקומות החמים של בקעת הירדן וסביב לים המלח (ראה איור מספר 6): ביריחו, בארכילאיס, בבית חגלה, ממול ליריחו, ליד עינות קלירוהי ובאזור צוער בדרום ים המלח.⁵⁰

- 32-40. E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period VII*, New York 1956, pp. 87-134. ראה: עץ התמר נחשב כמקור מזון חשוב, שממנו הפיקו את דבש התמרים. ראה על כך: א"א שמש, "ארץ זית-שמן ודבש": תמרים, דבש תמרים או מוצר אחר?, **על אתר** י, תשס"ב, עמ' 97-109. על הפקת הדבש באזור המדבר המזרחי וים המלח, ראה: א' נצר, 'גתות ליין תמרים באחוזת המלך ביריחו', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון** יא, תשס"ב, עמ' 69-79. פירוט לגבי הגתות הללו, ראה בספרו של א' נצר על ארמונות החורף ביריחו: E. Netzer, *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho*, Jerusalem 2001, pp. 127-128.
48. י' מגן, 'בתי כנסת שומרניים', בתוך: א' שטרן וח' אשל (עורכים), **ספר השומרונים**, ירושלים תשס"ב, עמ' 422.
49. לא נעסוק כאן בדיון כללי במפת מידבא. לגבי תיארוך המפה, אנחנו נוקטים בשיטה שהמפה מסוּף המאה השישית או מראשית המאה השביעית. לסיכום הנושא, ראה: ג' ברקאי וא' שילר, **ארץ-ישראל במפת מידבא** (אריאל 116), ירושלים תשנ"ו, עמ' 74-75; וכמובן הציון אצל דונר המתארך את המפה למחצית השנייה של המאה השישית (H. Donner, *The Mosaic map of Madaba*, Netherlands 1992, pp. 13-15). לתיארוך המפה לתקופה הערבית הקדומה, ראה: ז' משל, 'נתונים נוספים לתארוכה המאוחר של מפת מידבא?', בתוך: ג' ברקאי וא' שילר (עורכים), **ההר אשר מקדם לעיר** (אריאל 122-123), תשנ"ז, עמ' 222-223.
50. ראה: מ' אבי-יונה, 'מפת מידבא - תרגום ופירוש', **ארץ ישראל** ב, תשי"ג, עמ' 136. העץ מופיע בפסיפסים נוספים בעבר הירדן. ראה: J.M. Blazquez, 'The Presence of Nature in the Madaba Mosaic Map', in: M. Piccirillo and E. Alliata (eds.), *The Madaba Map Centenary 1897-1997*, Jerusalem 1999, pp. 250-252.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

העץ צוין במפה בצורה סכמתית, אם כי בגיוון צבע, שנדרש כדי לתת תחושה של עץ אמתי. גזע העץ עוצב בשני צבעים (כתום וחום, או ירוק בהיר) כדי לתת מידה של תלת-ממדיות לגזע המסוקס. בשני העצים הנמצאים מדרום ליריחו, צוין הגזע בצבע כתום, וסיקוסו מומחש בעזרת קו עקלתוני מלמטה למעלה. כדאי לשים לב לפרט נוסף: עצי התמר הגדולים (שלושה באזור יריחו) צוירו כמניבים פרי, ולעומתם העצים הקטנים צוירו ללא אשכולות תמרים. חמשת העצים שבאזור צוער מניבים פרות. עלי העץ צוירו בצבע ירוק, עם מסגרת שחורה המבליטה את שוליהם. קצות העלים צוירו בצורה מחודדת, כפי שבאמת נראים הקצוות של כפות התמר. פרות התמר צוינו כאשכול היוצא מחיק הענפים, והם נעשו בצבע אדום. לעתים האשכולות נראים כשקים, ולעתים עוצבו בצורת צלב. שתי הצורות מעניקות תחושה שאכן מדובר בפרי התמר. עץ התמר צוין בצורה פרופורציונלית לסביבתו. אין ספק, שבמקרה של התמרים זהו ציון סכמתי, המציין את גידול העצים באזור, אף שמובן שאין כוונה איננה ללמד על מספרם המדויק. סביב לצוער צוירו שישה

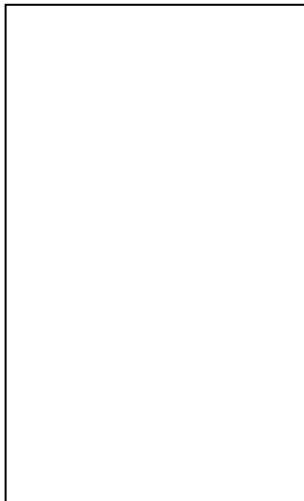
איור מספר 6: האזור שמצפון לים המלח במפת מידבא (מתוך: מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 82 - באדיבות המחבר).

עצים, ורוזנסון רוצה לזהות בהם סוגים שונים של עצי תמר.⁵¹ באזור קלירוהי סומנו במפה שני עצים, וסביב ליריחו סומנו ארבעה עצים גדולים וארבעה קטנים. בבית חגלה הסמוכה ליריחו סומן עץ אחד (מצפון), וממזרח מבצבצים צמרותיהם של שלושה עצים נוספים. ארכילאיס מיוצגת על ידי עץ תמר בודד. מצפון לקלירוהי ניתן לראות גזעים של שבעה עצי תמר נוספים. סך הכול מופיעים במפת מידבא עשרים וארבעה עצי תמר, ועוד שלוש צמרות של עצים. זאת כמות נכבדה של עצים, בהתחשב בכך שמדובר במפה, המבליטה בעיקר את האתרים הגאוגרפיים-היסטוריים בהקשרם היישובי. היבט נוסף שצריך לשים אליו לב, הוא כיוון הצופה. כיוון שמדובר במפת ציור, המבט הכללי הוא מלמעלה כלפי מטה, ולכן העץ פחות מרשים מבחינה ויזואלית, שכן יתרון הגובה שלו אובד. על מנת ליצור רושם שמדובר בעץ התמר, יצר בעל המלאכה מבט אלכסוני מלמעלה כלפי מטה, והקטנה ביחס לחלקי הפסיפס האחרים.

אין ספק, שמעיון במפה ניתן להתרשם מתפוצתו של עץ התמר, הגדל היטב באופן טבעי באזורי הבקעה וים המלח.

בית הכנסת של מעון (המאה השישית)

בפסיפס מהמאות השישית-השביעית, שנמצא בבית הכנסת של מעון (נירים), שולבו שני דקלים, שלרגליהם זוג יונים (ראה איור מספר 7).⁵² תמרים אלה צוירו ללא

איור מספר 7: פרט מרצפת בית הכנסת במעון (מתוך: מ' אבי-יונה [לעיל, הערה 4], לוח צבעוני לאחר לוח טז - באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

51. לעניין זיהוי התמרים בצוער, והקשרם עם מבחר מקורות יהודיים, ראה: י' רוזנסון, 'צוער - בין מפת מידבא וחז"ל', בתוך: י' רוזנסון וי' שפנייר (עורכים), **חלמיש, טבע וארץ במקורות ישראל** (בהכנה).

52. ד' בר"ג, ערך 'מעון (נירים)', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 3, ירושלים 1992, עמ' 969-968.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

פְרוֹת, ועליהם תוארו בצורה סכמתית כקווים דקים בלבד.⁵³ גזע התמר אחיד ברוחבו מחלקו התחתון כלפי מעלה, והסנסנים במקרה זה מאוד מעודנים ומעוגלים. בגלל גובהו, משתרע התמר על שני מדליונים, כשביניהם כלוב עם ציפור, שמעליו בסיס מנורה עם צמד אתרוגים. לא ניתן להתעלם מגודלם של התמרים וכן ממיקומם בסמוך לסמלים היהודיים, והתופעה קשורה לסמליות התמר במקורות היהודיים.

בית הכנסת בבית אלפא (המאה השישית)

בפסיפס שנמצא בבית הכנסת של בית אלפא, זיהה סוקניק עצי תמר בצבע שחור ואדום, ברצועה צרה שרוחבה 40 ס"מ, בין גלגל המזלות לבין תיאור עקדת יצחק.⁵⁴ סך הכול ניתן להבחין בתשעה עצי תמר, שישה עצים שלמים ושלושה חלקי עצים. לעצים גזע אחיד בעוביו מלמעלה ועד למטה, ולכל אחד מהם חמישה ענפים. צבעם של העצים שחור ואדום (בהיר), לסירוגין. עצים אלו נעשו בצורה פשוטה וסכמתית, בהשוואה לעצים האחרים שאנחנו מציגים כאן. לא ברור האם לתמרים שבפסיפס זה אופי קישוטי בלבד, או שיש להם משמעות סמלית עמוקה יותר.

כנסיית סנט ג'ורג' (חורבת מחייט [סמוכה לנבו]) (535 לספירה)

בחדר הצפון-מזרחי נמצא פסיפס המתאר שני צבאים העומדים לצד עץ תמר (ראה איור מספר 8). הסנסנים עוצבו בצורה של כעין חצאי כדורים, בצבע צהוב או חום לסירוגין. כפות התמרים נעשו בצורה סכמתית. על רקע כפות התמר סורטטו שני ענפים נושאי פְרוֹת, ובכל אשכול שמונה תמרים.⁵⁵

איור מספר 8: פסיפס של עץ תמר מכנסיית סנט ג'ורג' (מתוך: מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 179 - באדיבות המחבר).

53. מ' אבי-יונה (לעיל, הערה 4), עמ' 89-90.

54. הדקלים שהוא מציון, אינם דקלים קלסיים, אלא נראים יותר כמו מטה שבראשו כוכב. ראה: א"ל סוקניק, **בית הכנסת העתיק** (לעיל, הערה 5), עמ' 36. דגם הפסיפס הצבעוני מצוי בלוח יט, טבלה ג.

55. מ' פיצ'רילו (לעיל, הערה 2), עמ' 179-178, לוח 250.

בסיכום ביניים ניתן לומר, שעץ התמר תופס מקום מכובד בפסיפס של מבני ציבור, בבתי כנסת ובכנסיות. ייתכן שיש לכך משמעות סימבולית תאולוגית, מעבר לסיבה שהעץ מרשים.

כיפת הסלע (סוף המאה השביעית)

בכיפת הסלע שבהר הבית בירושלים, מצויים פסיפסים על קירות המתומן הפנימי. הפסיפס בכיפת הסלע מתוארך לסוף המאה השביעית. בפסיפס זה כלולים חלקי זכוכית וצדף, ומופיעים בו שני תמרים. האחד, גזעו עשוי מדליונים עם מעין עלי תפוחית בתוכם. באחר, מעוצבים הסנסונים כעשר מדרגות של ענפים, עד לעלי התמר החופים על שני מכבדים עם פרות רבים.⁵⁶ גזע התמר הולך וצר כלפי מרכז הגזע, ומשם הוא הולך ומתרחב כלפי הצמרת. תמונת הדקל המרכזי ראלית מאוד, והוא מתואר עם המבט לכיוון החזית, בגובה העץ. שני התמרים הקטנים בשני צדי העץ הגדול הם שווי גובה, ללא פרות. הגזע של העצים הקטנים מעוצב בצורת כדורים העומדים האחד על השני, ובחלקו העליון ניתן לראות את ראשיתם של הסנסונים הקוצניים. ניתן לראות בין ענפי העצים גם שריגי גפן, המתוארים בצורה גסה משהו. ציורה זו קשורה כנראה עם חבלי הלידה של מרים על פי המסורת המוסלמית.⁵⁷

כנסיית הקתיסמה - "ביר קדיסמר" (דרך בית לחם בירושלים) (המאה החמישית, הפסיפס מתוארך למאה השמינית)

מבנה הקתיסמה הוא שרידי כנסייה גדולה, בעלת תכנית מתומנת מהתקופה ביזנטית, בדרך בית לחם בירושלים, מצפון למנזר מר אליאס. 'קתיסמה' פירושו מושב, על שום ה'ישיבה' שעשתה במקום אמו של ישו, לצורך מנוחה במחצית הדרך שבין ירושלים לבית לחם. בפינה הדרום-מזרחית של המבנה מצוי חדר, שרצפתו עוטרה בפסיפס אחד של עץ תמר גדול, הניצב בין שני דקלים קטנים. פסיפס זה מתוארך, על סמך סגנונו וההקשר הסטרטיגרפי שלו, למחצית הראשונה של המאה

56. על הפסיפסים בכיפת הסלע, ראה: O. Graber, *The Shape of the Holy Early Islamic Jerusalem*, Princeton 1992, pp. 89-91; S.S. Blair, 'Whats is the Date of the Dome of the Rock', in: J. Raby and J. Johns (eds.), *Bayt Al-Maqdis*, Oxford 1992, pp. 78-79; M. Rosen-Ayalon, 'The Early Islamic Monuments of Al-Shrif', *Qedem* 28, 1989, pp. 46-62.

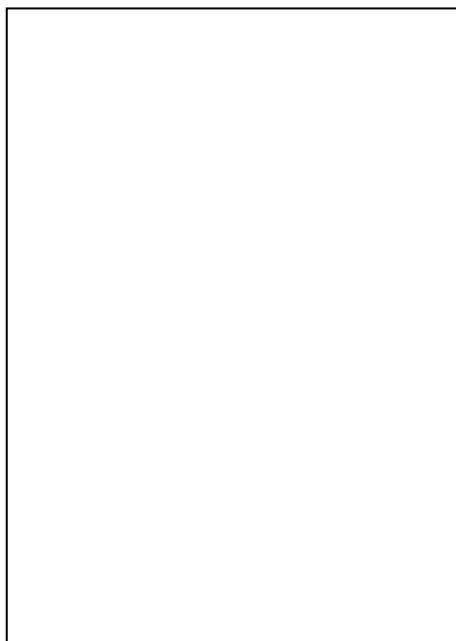
57. ר' אבנר, 'חבלי לידה בדרך בית לחם', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, דברי הכנס השמיני, קדומים-אריאל תשנ"ט, עמ' 158-159. על האמנות בהר הבית, ראה: מ' רוזן-אילון, 'האמנות והבנייה בירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה', בתוך: י' פראוור (עורך), **ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה 638-1099**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 328-330. את צילומי הדקל ניתן לראות בצילום משני: ע' לבנה-כפרי, **עיונים במעמדה של ירושלים באסלם הקדום**, ירושלים תשס"א, עמ' 33.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

השמינית.⁵⁸ השימוש דווקא בתמר באתר זה, קשור ככל הנראה במסורת מהברית החדשה, המספרת על נס שנעשה לישו ולאמו שניזונו מפרות התמר בעת בריחתם למצרים.⁵⁹ הייחוד של עץ התמר כאן הוא, שעץ התמר הגדול נושא פרות, וכך גם שני העצים הקטנים שלרגליו. העץ הגדול בולט בענפי הדקל הפרוסים שלו ובצבעם האדום-ירוק, ופרות העץ בולטים ושופעים כלפי מטה. כך תוארו גם שני העצים הקטנים שלרגלי העץ הגבוה. העץ המרכזי הולך וצר מלמטה כלפי מעלה. סנסני העץ נוצרו על ידי חילופי צבעים בין כהה לבהיר באבני הפסיפס. המבט על העץ הוא מחלקו התחתון כלפי מעלה, דבר שמוסיף אף הוא על הרושם העז שיוצר העץ.

2. אלון/אלה? בסמיכות לחברון (במפת מידבא)

במפת מידבא, מדרום לכנסיית האלה, מצויר עץ, ומדרום לו עוד כנסייה שמעליה הכתובת 'אלון ממרא' (ראה איור מספר 9).⁶⁰ על פי נוף העץ קשה לזהותו בבירור.

איור מספר 9: פרט מתוך מפת מידבא (מתוך: מ' פיצי'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 85 - באדיבות המחבר).

58. על החפירות בביר קדיסמו והמצאים הקשורים בעץ התמר, ראה: ר' אבנר (לעיל, הערה 57), עמ' 155-160; הנ"ל, 'כנסיית הקתיסמה בדרך בין ירושלים לבית-לחם', **קדמוניות** 130, תשס"ו, עמ' 119-121.

59. לעץ התמר יש חשיבות בפולקלור הנוצרי הקדום. ראה: א"ר גודינאף (לעיל, הערה 46), עמ' 116-118.

60. מ' אבי-יונה (לעיל, הערה 50), עמ' 151, אתר 82; מחקרים על אודות אלוני ממרא ראה: ג' וילקינסון, 'אלוני ממרא', בתוך: א' שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי**, ירושלים 1984, עמ' 219-224; י' מגן, 'אלוני ממרא - אתר פולחן מימי הורדוס', **קדמוניות** 93-94, תשנ"א, עמ' 46-55.

גזע העץ בולט, והוא כמחצית מאורך העץ כולו. גזע העץ חצוי, חלקו הימני צבעו שחור, וחציו השמאלי - חום. צמרת העץ מונה כמה ענפים ישרים, המשתרעים לכיוונים שונים ומסתיימים בצורה מחודדת. במרכז העץ שלוש נקודות ירוקות בהירות, שאולי מציינות את פרי העץ. ענפי העץ עשויים מחלקי פסיפס קטנים יותר, היוצרים את ההרגשה שמסתכלים על כמה ענפים. צריך לציין שאין עץ דומה לו במפת מידבא. הוא מצטייר כעץ בודד ומטופח, וייתכן שהוא מציין עץ מקודש, שכמוהו אנחנו מכירים בכמה מקומות בהר חברון.⁶¹ אולם על פי ההקשר, ייתכן שיש לזהות את העץ כאלה, על פי הציון הסמוך לו במפת מידבא.⁶² בניסיון לזהות את העץ, ייתכן שגם ניתן לשלב מקורות היסטוריים:

יוסף בן מתתיהו מזכיר עץ באזור אלון ממרא, ומזהה אותו כעץ אלון:

משגזר אלהים כך על אנשי סדום, ראה אברהם והוא יושב על יד אלון ממרא לפני פתח החצר, שלשה מלאכים... הזמינם לסור אצלו ולהנות מהכנסת אורחים שלו... כשהם מסובים תחת האלון.⁶³

גם נוסעים שעברו במקום בתקופות אחרות, מזכירים עץ זה כעץ אלון. עד שנת 1995 עמד שם עץ אלון קדום ומרשים.⁶⁴

לעומת זאת, באזכור של שלושת הירידיים המפורסמים שהיו קיימים באזור בתקופת התלמוד, נזכר ה'יריד של בוטנה', כלומר של האלה: "שלושה ירידין הן: יריד עזה, יריד עכו, ירידה של בוטנה והמחזור שבכולן יריד בוטנה..." (ירושלמי עבודה זרה פ"א, לט ע"ד).⁶⁵

הנה כי כן, אנחנו עדים לבעייתיות שבזיהוי העץ הבודד והמיוחד, הממוקם בסמוך לחברון במפת מידבא. ניסיון לזהותו על סמך מקורות ספרותיים איננו מוביל לתוצאות חד-משמעיות. כסיכום לעניין נאמר, שחוקרים קדומים ניסו לזהות את העץ שתחתיו סעדו המלאכים כמסופר במקרא (בראשית י"ח, ח), עם עצים הגדלים

61. ד' עמית, 'שרידי חורש ועצים מקודשים בהר חברון', **טבע וארץ** כב/2, תש"ם, עמ' 58-63, שם מצוין האלון הקשיש המזוהה כ'אשל אברהם' (אתר 15); מ' מרקוס וד' עמית, **הר חברון, סקר נוף ומסלולי טיול**, ירושלים 1989, עמ' 23-32.

62. ניסיון ראשון לנסות לזהות עץ זה על פי מקורות היסטוריים, ראה: י' רוזנסון, 'עץ סמוך לחברון', **עלון לרכז הטיולים** 3, תשנ"ז, עמ' 7. כן ראה: ז' עמר, 'ה'בוטניקה הקדושה', של ארץ-ישראל במסורת הנוצרית', בתוך: א' שילר (עורך), **נצרות ונוצרים בארץ-ישראל** (אריאל 156-155), ירושלים תשס"ב, עמ' 207.

63. **קדמוניות היהודים** א 196, מהד' שליט עמ' 21.

64. תמונה של העץ משנות השמונים של המאה ה'ט, וזיהוי של העץ כאלון, ראה: נ' ליפשיץ וג' ביגר, **"כי האדם עץ השדה"**, **עצי ארץ-ישראל, מאפייניהם, תולדותיהם ושימושם** (אריאל 125-124), ירושלים תשנ"ח, עמ' 72.

65. על יריד זה, ראה: י' שוורץ, **היישוב היהודי ביהודה, מלאחר מלחמת בר-כוכבא ועד לכיבוש הערבי**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 116, והערה 29.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

באופן טבעי בהר חברון. יש שזיהו אותו עם עץ האלון, ואחרים מנסים לזהותו דווקא עם האלה.

3. רימון

עץ הרימון ופריו קלים יחסית לזיהוי בגלל הצבע האדום והבולט של הפרי הבשל, ובגלל ה'כתר' המצוי בראש הפרי, שהוא שריד של עלי הגביע של הפרח. משום כך, אולי, מרובים העיטורים שהשתמשו בפרי. המקורות הספרותיים לגבי עץ הרימון ופריו רבים ומגוונים. גם כאן נזכיר עיקרי דברים בלבד, אלו שיש בהם קשר להיסטוריה הארץ ישראלית של הפסיפסים.⁶⁶

הארמון המערבי במצדה (המאה הראשונה לפנה"ס)

בארמון המערבי במצדה נתגלה פסיפס ריבועי, המעוטר במוטיבים שונים. בין המוטיבים מצויים גם פירות הרימון, הממוקמים בפינות הפסיפס.⁶⁷ בסמוך לפירות הרימון ניתן לראות גם עלי גפן ועלי קיסוס, המצויים בתוך דגם גלי.

הרודיון (המאה הראשונה לפנה"ס)

בחפירות האחרונות בהרודיון-תחתית, נתגלה בית מרחץ בסמוך לברכה הגדולה, ובו פסיפס הכולל עיטור גאומטרי ששולבו בו רימונים בפינותיו.⁶⁸

כנסיית המולד (המאה הרביעית)

ברצפה של כנסיית המולד, במבנה המתומן (אוקטגון) המתוארך לימיו של קונסטנטין (325), נמצא פסיפס, שבו מסגרת עם צמחים המקיפה את הדגמים הגאומטריים במרכז, וששולבו בה גם ענפי הרימון ושריגי גפן.⁶⁹

66. ספרות בסיסית על עץ הרימון, ראה: ש' חומסקי (לעיל, הערה 15); ע' אלון (לעיל, הערה 15), עמ' 118-119; י' פליקס, עצי פרי למיניהם, צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 131-138; ז' עמר (לעיל, הערה 15); נ' ליפשיץ וג' ביגר (לעיל, הערה 64), עמ' 159-161; י' רוזנסון, 'הרימון במקורותינו', חלמיש 8, תשנ"ג, עמ' 7-17 (בגיליון הנ"ל מאמרים נוספים הקשורים ברימון); א' גור (לעיל, הערה 16), עמ' 100-183. הרימון הוא העץ הנפוץ ביותר בעיטורי פסיפסים במזרח הקדום. הוא מופיע ב-21% מהפסיפסים שנבדקו. ראה: דופין (לעיל, הערה 4), עמ' 403, וראה בפרק הדיון בסוף המאמר.

67. י' ידן, מצדה, בימים ההם - בזמן הזה, חיפה תשכ"ו, עמ' 124-125. את האיור ניתן לראות גם בספרו של א' נצר, ארמונות החשמונאים והרודוס הגדול, ירושלים תש"ס, עמ' 76, איור 105. א' עובדיה מקטלג דגם זה של פסיפס לקבוצה ה, בתוך קבוצת המיון של הפסיפסים מימי הרודוס. ראה: א' עובדיה (לעיל, הערה 4), עמ' 51-64.

68. א' נצר (לעיל, הערה 67), עמ' 144-145, ואיור 145.

69. מ' אבי-יונה, ערך 'בית לחם', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל 1,

בית הכנסת השומרוני בחורבת סמארה בשומרון (המאה הרביעית)

מדליונים הקיפו את הפסיפס שנחשף במרכז בית הכנסת. במדליון הפינתי בצד מערב, ניתן להבחין בעץ רימון עם מספר פרות.⁷⁰

בית הכנסת השומרוני אל-ח'רבה (ליד סבסטיה) (המאות הרביעית-החמישית)

בצד הדרומי של בית הכנסת שרדו מעט מדליונים מן הדגם המקורי של הפסיפס, ובאחד מהם נראה בבירור ענף עם רימונים.⁷¹

בית הכנסת בבית אלפא (המאה השישית)

בבית הכנסת מן המאה השישית שבבית אלפא ניתן לראות בבירור שרשרת מעוינים, המקיפה את הפסיפס המרכזי שבחלקו הדרומי של בית הכנסת הפונה לירושלים.⁷² במעוין השני משמאל יש ענף של רימונים. זהו עץ, או חלקו, המורכב משלושה ענפים נושאי פרי. כל ענף נושא רימון אחד בשל. פרי הרימון עוצב על ידי יצירת עיגול כהה, וכתר עשוי משלושה פסים בצבע אדום. הרושם של הפרי הבשל נוצר על ידי נקודות פסיפס אדומות במרכז. לענפים יש עלים קטנים, והרימונים נושאים את ה'כתר' האופייני להם. המעוין בו נמצאים הרימונים נמצא בסמוך למעוינים שיש בהם בעלי חיים וענפי גפן.⁷³

בית הכנסת בחוסיפה (עוספיה) (המאות החמישית-השישית)

בפינה הצפון-מזרחית של הפסיפס ששרד בבית הכנסת, דמות המציינת את עונת תשרי. מימין לדמות ניתן לראות בבירור צמד רימונים.⁷⁴

ירושלים 1992, עמ' 189-186. בצילום בעמ' 189 נראית היטב רצפת הפסיפס שבה מתואר גם ענף עץ הרימון. לפרסום הראשון ולצילום הממצאים, ראה: E.T. Richmond, 'Basilica of the Nativity', *QDAP* 5, 1936, pp. 75-81, pl. XXXVIII.

70. 'מגן (לעיל, הערה 48), עמ' 421, איור 41.

71. 'מגן (לעיל, הערה 48), עמ' 406, איור 26. פרות הרימון מופיעים בצורה בולטת גם בסלי פרות שונים הכלולים בדגמי פסיפס, דוגמת הרימון שנמצא בסל הפרות שבבית הכנסת בציפורי, וכן הרימון שבסל הפרות ובקרן השפע שמחזיקה הדמות בבית חג הנילוס. בהם נדון בפרק הבא.

72. א"ל סוקניק, **בית הכנסת העתיק** (לעיל, הערה 5), לוח כ, איור 1.

73. נ' אביגד (לעיל, הערה 21). את הפסיפס יצרו אב ובנו במהלך המאה השישית לספירה, שמם מופיע בפסיפס. הפסיפס כללי, פשוט ועממי, וזה מקור חנו לדעת החוקרים.

74. מ' אבי-יונה, 'חוספיה' (לעיל, הערה 8), עמ' 127, לוח XLIV. ראה גם במאמר זה, בפרק על הצומח המשתקף בתיאורי עונות השנה בגלגלי המזלות בבתי כנסת, בתקופת תשרי.

אום רסאס (מדבר ירדן) (המאה השישית)

באום רסאס, בכנסיית האריות מן המאה השישית,⁷⁵ מופיעה סצנה של זוג אריות הניצבים פנים אל פנים, כשביניהם עץ, הנראה כרימון. מאחורי האריות צמד נוסף של עצים, אחד בכל צד, וליד כל עץ עומד צבי. הצבי השמאלי נשחת. ברור מעיצוב הפרות של העצים הצדדיים, שמדובר בעצי רימון. בעץ הימני שמונה רימונים, ובשמאלי - תשעה. גזעי העצים נראים מפותלים, והם מסתיימים בחלקם העליון בהתפצלות של מספר ענפים, שעליהם צומחים הרימונים. העלים עשויים בגוון כהה משהו, כמו עלי הרימון בשלב מתקדם של הצימוח בקיץ. הדמיון בין העצים בצדדים לבין העץ המרכזי, מוביל למחשבה שגם העץ המרכזי הוא רימון. מסביב לספין בו נמצאים האריות ישנה מסגרת של מדליונים, וניתן להבחין בהם גם בפרות הרימון.

כנסיית משה (הר נבו) (המאה השישית)

כנסייה זו היא החשובה והקדומה ביותר בהר נבו. בחלק הצפוני של הכנסייה מצוי מכלול חדרים, כשבמרכזו דיאקוניקון (חדר לשמירת חפצי קודש). בפסיפס שבכנסייה ניתן לראות ארבע סצנות, כל אחת בת שורה אחת. בשורה השלישית מלמעלה ניתן לראות עדר של עזים וכבשים, שרועה בין העצים. הרועה יושב על אבן בצל שני עצים, והימני מבין השניים הוא עץ רימון.⁷⁶ העצים בשורה זו בולטים, ונראים כאילו נגדעו ונתחדשו. ההתחדשות נעשתה בסמוך לגדם, ומעט משמאל לו. עץ הרימון אף הוא נראה גדוע. משמאל לו צומח פרח עם שלושה עלים, ומימין עומדת עז הנראית מתעניינת בעץ, ואולי מתכוונת לאכול ממנו. גם בפסיפס זה זיהוי הרימונים בולט, בזכות הכתר המעטר את הפרי.

הכנסייה של דיאקון תומאס (עיון מוסה) (המאה השישית)

בפסיפס שבאולם המרכזי של הכנסייה, ניתן לראות שטיח של גפן משתרגת, היוצאת מתוך אמפורה, ויוצרת שלוש שורות של מדליונים. המדליונים מתארים סצנות שונות, ביניהן ציור של חמור נושא פרות, בעלי חיים, וקטיף פרות.⁷⁷ בחלק העליון של השטיח המרכזי ניתן לראות שלושה עצים. המרכזי מביניהם, הוא עץ רימון. העץ נראה בברור, עם שישה רימונים בצבע אדום, והכתר האופייני בולט גם שם. העץ בעל גזע מרכזי, עד לגובה של הנער הנמצא בסמוך לו, וממנו יוצאים ארבעה ענפים היוצרים את העלווה ואת הפרי הגדל בה. הנער עומד בצל העץ, חשוף ולבוש רק

75. מ' פיצ'רילו (לעיל, הערה 2), עמ' 211, לוחות 340-338.

76. תמונה של הפסיפס ומעט הסברים עליו ראה: ג' ברקאי ואחרים, אתרים ומקומות בירדן (אריאל 111-110), ירושלים תשנ"ו, עמ' 74-75; המקור אצל מ' פיצ'רילו (לעיל, הערה 2), עמ' 135, ולוח 166, ושם, עמ' 146, פירוש והסבר מצומצם.

77. מ' פיצ'רילו (לעיל, הערה 2), עמ' 183 ולוח 256. הסבר ללוח - בעמ' 187.

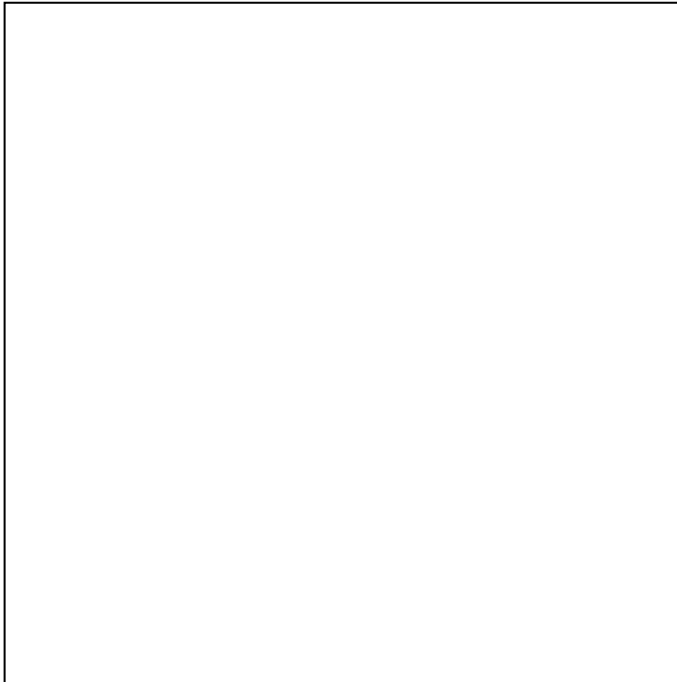
מכנסיים קצרים ומפוספסים, וקוטף ממנו פרות. בידו הוא מחזיק סל קלוע בעל ידית, וממנו מבצבץ רימון. יש חוסר פרופורציה בין הרימונים לסל שצריך להכניסם לתוכו, אך למרות חוסר דיוק זה הצליח האמן ליצור את התחושה שהנער אוסף את פרות העץ לשימוש.

4. תאנה

עץ התאנה, אף הוא מן העצים החשובים בהם נשתבחה ארץ ישראל. על עץ זה נכתבה ספרות מחקרית עשירה.⁷⁸ הפגה של עץ התאנה בולטת בצורתה הפחוסה והמיוחדת. קל לזהות עץ זה בעזרת העלים דמויי כף היד. כשאלו נמצאים יחד - הזיהוי כמעט ודאי.

הקריפטה של אליאנוס (מידבא) (סוף המאה השישית)

עץ תאנה אחד מופיע בקריפטה של אליאנוס במידבא מסוף המאה השישית (ראה איור מספר 10).⁷⁹ העץ, המזוהה כתאנה, מופיע בתוך עיגול שמורכב משלושה

איור מספר 10:

פרט מרצפת הפסיפס בקריפטה של אליאנוס במידבא (מתוך: מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 123 - באדיבות המחבר).

78. ראה: י' פליקס (לעיל, הערה 66), עמ' 83-96; א' גור (לעיל, הערה 16), עמ' 57-82; ז' עמר (לעיל, הערה 15), עמ' 165-170; ע' אלון, ערך 'תאנה', החי והצומח של ארץ-ישראל 12, תל אביב 1988, עמ' 115; נ' ליפשיץ וג' ביגר (לעיל, הערה 64), עמ' 156-158.

79. מ' פיצ'רילו (לעיל, הערה 2), עמ' 123, לוח 127.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

צבעים - כתום, אדום ושחור. העץ בעל גזע יחיד, המתפצל בחלקו העליון לשלושה ענפים קטנים יותר. הגזע מובלט בעזרת שלושה צבעים, והוא רחב בחלקו הנמוך והולך וצר כלפי מעלה. עשר פגות מצויות על העץ והן מובלטות בעזרת הצבעים של אבני הפסיפס - הלבן והאדום המתחלפים ביניהם. עלי העץ בדמוי כף יד, מזהים את העץ עצמו.⁸⁰

כנסיית משה (הר נבו) (המאה השישית)

בפסיפס הדיאקוניקון שבכנסיית משה, בשורת העצים הממוקמת בשורה השלישית מלמעלה, נראה העץ הימני ביותר כעץ תאנה. במרכז פרותיו נקודה כהה, המזכירה את הפתח בו מתבצעת האבקת הפרי. על העץ תלויים תשע פגות, הנראות בשלב מתקדם של הבשלה. האמן הדגיש את צורת הפרי ואת מצב הבשלתו בעזרת צבע צהוב זיתני.⁸¹ העץ עצמו רחב בחלקו התחתון והוא הולך וצר כלפי מעלה. ראוי לציין שזהו העץ היחיד בשורת העצים שאינו גדוע. בשליש העליון של העץ מתפצל הגזע לשניים. ארבעה ענפים מתפצלים מגזע העץ כלפי מעלה. קצות הענפים מזכירים את העלה בצורת כף יד.

לתאנה סמליות הקושרת אותה עם עץ הדעת שבגן העדן, ואולי משום כך יש שימוש בעץ זה גם בפסיפסים.⁸²

5. אתרוג

עץ אתרוג מופיע לעתים בעיטורי פסיפס, אך הוא איננו נפוץ ביותר.

בית הכנסת השומרוני בחורבת סמארה בשומרון (המאה הרביעית)

בצדו הדרומי של השטיח המזרחי של הפסיפס נשתמרו שלושה מדליונים, ובמרכזי שביניהם - אתרוג. פרי האתרוג עגול, קצהו העליון הולך וצר, והוא מסתיים בפיטם קטן.⁸³ ייתכן שמציאות עץ האתרוג מלמדת על זיהויו כ'פרי עץ הדר' (ויקרא כ"ג, מ) על ידי השומרונים הקדמונים. כידוע לנו, כיום השומרונים אינם מזהים את האתרוג בהכרח כפרי עץ ההדר, ויש כאן אולי עדות מן המאה הרביעית על קבלת פרשנות חז"ל על ידי השומרונים.

80. באופן בסיסי פרי העץ מזכיר את פרי הרימון בפסיפסים אחרים, אך כיוון ש'כתר' הפרי חסר והעלים 'מאוצבעים', נראה לזהותו עם התאנה.

81. ראה לעיל, הערה 65.

82. על המובן הסמלי של העץ ראה: גודינאף (לעיל, הערה 46), 8, 1958, עמ' 141 ובהרחבה בהמשך הדיון. במספר סלי פרות שמופיעים בפסיפסים (נירים, ציפורי), אנחנו מבחינים בתאנה: ראה על כך בפרק הבא.

83. 'י מגן (לעיל, הערה 48), עמ' 424, איור 47.

6. תפוח

עץ התפוח נדיר יחסית בפסיפסים. הוא מופיע בסלי פרות (ראה בפרק על סלי פרות), ובפסיפס בבית הכנסת השומרוני.

בית הכנסת השומרוני בחורבת סמארה בשומרון (המאה הרביעית)

מגן סובר, שעץ התפוח הוא העץ המופיע במדליון בצד דרום, המקיף את החלק המזרחי של הפסיפס.⁸⁴

כנסיית כורסי (המאה השישית)

בסיטרה הצפונית של הכנסייה נמצא פסיפס עם פרות שונים, וביניהם תפוחים.⁸⁵

חורבת אל מפג'ר (המאה השמינית)

באפסיס של חדר הקבלה (הדיואן), שממוקם בסמוך לבית המרחץ, נמצא פסיפס מרשים של עץ, המופיע עם פרותיו ועלוותו העשירה על רקע של צבע קרם. העץ מעוצב בצורה כזו שצבעיו כהים בקצוות, והם מתבהרים בהדרגה לכיוון המרכז, החל משחור-אפור בשוליים, לצהוב בהיר במרכז. הגזע מעוצב אף הוא באותו אופן, וכך מתקבלת התחושה של תלת-ממדיות. יצירה זו שבה משולב העץ, מתארת כנראה סצנת ציד שבו עסקו בעלי הארמון.⁸⁶ עץ זה על פרותיו דומה לעץ תפוח, ולכן גם שיבצנו אותו כאן בדיוננו.

7. אורן

עץ האורן היה אחד מהעצים הנפוצים בארץ בתקופות קדומות.⁸⁷ הוא נמצא עד כה פעם אחת בלבד בפסיפס, בבית כנסת שומרוני.

84. שם, עמ' 423, איור 47.

85. V. Tzaferis, 'The Excavations of Kursi-Gergesa', *Atiqot* 16, 1983, pp. 23-27.

86. על הפסיפס בחורבת אל-מפג'ר וחדר האירוח שבו משובץ עץ זה, ראה: R.W. Hamilton and O. Grabar, *Khirbat al-Maffar*, Oxford 1959, pp. 337-339; 'א' שילר, **ארמון הישאם**, ירושלים 1976, עמ' 49-56, במיוחד עמ' 54-56.

87. החומר על עץ האורן רב ומגוון. נזכיר כאן מספר מחקרים העוסקים בעץ. חלק מהחוקרים מזהים את עץ האורן המקראי עם עץ השמן ועם התרזה. ראה: 'י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, רמת-גן-גבעתיים 1976, עמ' 88-89, 90-91; 'נ' ליפשיץ וג' ביגר (לעיל, הערה 64), עמ' 43-55; 'ד' הלר ומ' ליבנה, **החי והצומח של ארץ-ישראל** 10, תל אביב 1982, עמ' 17-18.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

בית הכנסת השומרני בחורבת סמארה בשומרון (המאה הרביעית)

עץ האורן ממוקם בשטיח המזרחי של הפסיפס. הוא בולט בחמישה אצטרובלים, המאפיינים את העץ ובולטים בחספוסם.⁸⁸

8. גפן

הגפן הייתה נפוצה מאוד בהיקף גידולה בארץ ישראל בתקופות קדומות. על כך מעידים המקורות הרבים הקשורים בגפן, וכן שרידי התרבות החומרית. הגפן היוותה מרכיב בסיסי במזונו של האדם, וגדלה בבתי גידול מגוונים ורבים. תפוצת הגפן נתנה את אותותיה גם בהקשרים שונים באמנות.⁸⁹ בגלל תפוצתה הרחבה, סמליותה והיכולת לייצגה באמנות בקלות רבה, הפכה הגפן על שריגייה המתפתלים, למוטיב אמנותי מרכזי בהרבה מאוד פסיפסים, וייתכן ששימשה כמוטיב מנחה בספרי האמנות של יוצרי הפסיפסים.⁹⁰

בית מרחץ בהרודיון (המאה הראשונה לפנה"ס)

בחדר ההזעה שבבית המרחץ שנתגלה בהרודיון-תחתית, נחשפה רצפת פסיפס. בהיקף החדר, בין שתי רצועות עיטור, ניתן להבחין בגפן מסתלסלת, עם ענבים.⁹¹

בית הכנסת השומרני בחורבת סמארה בשומרון (המאה הרביעית)

בבית כנסת זה מצוי פסיפס ובו מספר מדליונים. באחד מהם, בצד הצפון-מערבי, נראים בבירור שריגי גפן ואשכולות ענבים.⁹² בגלל התפוצה הרחבה של ציורי הגפן בפסיפסים, לא נדון בכל פסיפס ופסיפס, אלא נציין בטבלה מסכמת את הפסיפסים שבהם הגפן מופיעה כמוטיב עיטורי. סיכום זה יהיה בו כדי לציין את ההיקף הרחב של הופעת הגפן בפסיפסים.

88. י' מגן (לעיל, הערה 48), עמ' 423, איור 47.

89. על הגפן בכלל ובהקשרים אמנותיים הקשורים בתפוצתה בארץ בפרט, ראה: י' שפניר, **הגפן בארץ-ישראל בתקופות קדומות, מקורות, ממצאים ותיאורי נוסעים**, ירושלים תשס"ב. לעניין האמנותי ראה: הערות 4, 5.

90. ראה על כך לעיל, בדיון הפותח, בהערה 3 בעניין ספרי דוגמות של פסיפסים, וכן בדיון המסכם.

91. א' נצר (לעיל, הערה 67), עמ' 105, ואיור 147.

92. י' מגן (לעיל, הערה 48), עמ' 421, ואיור 41. פרי הגפן גם נמצא בהרבה מהציורים של סלי הַפְּרוֹת ששולבו בפסיפסים. וראה בפרק על סלי הַפְּרוֹת.

שריגי גפן המופיעים בפסיפסים כעיטור

א. בתי כנסת

בבתי כנסת קדומים רבים בארץ ישראל השתמשו בגפן כעיטור. בפסיפסים, הגפן כמוטיב קישוטי נפוצה ביותר, כנראה בגלל סיבות סמליות, ומשום שהיא גדלה בסביבות היישוב. ריכזנו כאן את המידע בנושא זה כדי להשלים את תמונת התפוצה של הגפן והשימושים בה. סקירת בתי הכנסת היא מצפון לדרום.⁹³

מקורות נבחרים***	פרטי הפסיפס**	תיארוך*	בית הכנסת
אילן, תשמ"ח, עמ' 48.	שלוש אבני כרכוב, שעליהן גילוף גפן, וכן בפסיפס שבסיטרה המערבית.	המאות החמישית- השישית	מרות (הגליל העליון)
דותן, תשכ"ט, עמ' 20 והצילום מולו; דותן, 1992, עמ' 516; רוט-גרסון, תשמ"ז, עמ' 70.	ברצפת הפסיפס המתארת את עונות השנה, בתקופת תשרי, דמות מחזיקה אשכול ענבים.	המאות הרביעית- השישית	טבריה
גודינאף III, 1953, איור 654.	ברצפת הפסיפס מדליונים ובעלי חיים בתוך שריגי גפן.	המאות החמישית- השישית	עוספיה (הכרמל)
בהט, תשל"ב, עמ' 55-58; פרסטר, 1983, עמ' 251; רוט-גרסון, תשמ"ז, עמ' 42; פרסטר, תשמ"ח, עמ' 202-203; אילן, תשנ"א, עמ' 176-179.	ברצפת הפסיפס של בית הכנסת יש שטיח של שריגי גפן עם דמויות.	המאה השישית	בית שאן [בית לאונטיס]
אילן, תשנ"א, עמ' 172.	ברצפת הפסיפס, בפינה, אשכול ענבים.	המאות החמישית- השישית	באלה [מעוז חיים] (בקעת בית שאן)

93. על מוטיבים מסוימים באמנות בבית הכנסת, ראה: ר' טלגם (לעיל, הערה 1), עמ' 79-80. *** ברשימת המקורות המובאת בזה, ציינו את המקורות בהם מוזכרים מוטיבי הגפן, או שניתן לראותם בצילום או בציור. פירוט המקורות מובא בסוף הטבלה. ** לנושא הגפן כעיטור בתי כנסת, ראה: א' עובדיה, 'אומנות הפסיפס בבתי-כנסת עתיקים בארץ-ישראל' (לעיל, הערה 1), עמ' 194. * התיארוך מתייחס לתקופה שבה היה קיים מוטיב הגפן בבית הכנסת.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

סוקניק, תרצ"ב; גודינאף III, 1953, איורים 632, 633, 635.	במסגרת הצפונית של הפסיפס, שריגי גפן היוצרים מדליונים שבהם בעלי חיים ודמות.	המאות החמישית- השישית	בית אלפא (עמק בית שאן)
מגן, תשנ"ג, עמ' 78-79.	בפסיפס בית הכנסת (שומרוני), במדליון בצד הצפוני, אשכולות ענבים.	המאות השנייה- השלישית	חורבת סאמרה (השומרון)
עובדיה, תשכ"ט, עמ' 124-126; עובדיה, תשמ"ח, עמ' 194; רוט- גרסון, תשמ"ז, עמ' 93- 94; אילן, תשנ"א, עמ' 289-290.	ברצפת הפסיפס שבסטרואות, מדליונים עשויים שריגי גפן היוצאים מאמפורה, ובתוכם משובצים בעלי חיים.	המאה השישית	עזה
בר"ג ופורת, תשל"ל, עמ' 97-100; אילן, תשנ"א, עמ' 320-321.	ברצפת הפסיפס, שבמרכז בית הכנסת, בפינות הריבוע, אשכול ענבים בין כל זוג טווסים.	המאה החמישית	עין גדי (מדבר יהודה)
ייבין, תשנ"ג, עמ' 15- 27.	במסגרת החיצונית.	המאות הרביעית- השמינית	סוסיא
עובדיה, תשמ"ח, עמ' 194-195; אילן, תשנ"א, עמ' 283-285.	ברצפת הפסיפס, עיטור גפן היוצאת מכד ושריגיה יוצרים מדליונים שבתוכם בעלי חיים.	המאות החמישית- השישית	מעון (גיריס)

ב. מבנים נוצריים - מצפון לדרום

מקור	פרטי הפסיפס	תיארוך	סוג מבנה	אתר
עבר הירדן המערבי				
צפיריס, 1983, עמ' 24-25.	פרות גפן בשטיח הצפוני.	המאות השישית- השביעית	כנסייה	כורסי
אבי-יונה, 1936, עמ' 11-30, איורים XIV- XV.	שריגי גפן, היוצרים מדליונים שבתוכם מתוארת מלאכת הכרם.	560	קפלת קבורה	קפלת קבורה באל-חמאם (בית שאן)

אביגדורי, תשמ"ו, עמ' 48- 50; פרסטר, 1992, עמ' 223- 224; בהט, תשל"ב, עמ' 55- 58.	שריגי גפן היוצאים מתוך אמפורה, יוצרים מדליונים ובתוכם תיאור של בציר, סלי פְּרוֹת וחמור נושא פְּרוֹת.	567	מנזר	מנזר הגבירה מרים (בית שאן)
בליס, 1898, עמ' 253-259.	שריגי גפן היוצאים מתוך אמפורה, יוצרים מדליונים ובהם עופות שונים.	המאה השישית	כנסייה	פסיפס הציפורים הארמני בירושלים
ריצ'מונד, 1936, עמ' 75-81, לוח XXXVIII.	שריגי גפן היוצרים מדליונים שנותרו ריקים.	325	כנסייה	כנסיית המולד
וילנאי, תש"ל, עמ' 641-642; אבל, 1924, עמ' 584-604.	שריגי גפן היוצאים מאמפורה ויוצרים מדליונים ובהם ציפורים. משני צדי האמפורה איילים.	500	כנסייה	מקרקש (בית גוברין)
מגן ואחרים, תשס"ג, עמ' 50- 51.	שריגי גפן בצורת מדליונים, יוצאים מאמפורה, בין העמודים בצד דרום.	המאה השישית- השמינית	כנסייה	כנסיית ענב אל-כביר (דרום הר חברון)
סטון, תשמ"ח, עמ' 207-214.	שריגי גפן המופיעים באולם המרכזי, יוצאים מתוך אמפורה, ויוצרים מדליונים שבהם בעלי חיים.	המאה השישית	כנסייה	שלאל (עין הבשור)
עבר הירדן המזרחי				
פיצ'רילו, 1993, עמ' 264, לוחות 474, 470.	שריגי גפן שיוצאים מאמפורה, ויוצרים מדליונים שבהם חמור המובל לגת וגמל עם אבני בנייה.	המאה השישית	קפלה	פסיפס בשוּיפה (רבת עמון)

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

פיצ'רילו, 1993, עמ' 265, לוחות 479, 476.	שריגי גפן יוצאים משתי אמפורות בפינות הפסיפס, ויוצרים מדליונים שבהם בעלי חיים.		קפלה	חורבת אל קורסי (בין רבת עמון לוואדי סיר)
פיצ'רילו, 1993, עמ' 180-187; לוחות 253-256.	באולם המרכזי, שריגי גפן היוצאים מתוך אמפורה ויוצרים מדליונים, שבתוכם בעלי חיים, חמור נושא סלים וקטיף רימונים.	המאה הרביעית	כנסייה	כנסיית תומאס (עיון מוסא)
פיצ'רילו, 1993, עמ' 186-188, לוחות 263, 269.	שריגי גפן היוצרים מדליונים, שבהם בעלי חיים, בציר, חמור נושא סלים, קטיף רימונים.	המאה השישית	כנסייה	כנסיית תומאס (עיון מוסא)
פיצ'רילו, 1993, עמ' 176-177, לוחות 237, 240.	שריגי גפן היוצרים מדליונים שבתוכם בעלי חיים.	562	כנסייה	כנסיית הכומר יוחנן - קפלה תחתונה (הר נבו)
פיצ'רילו, 1993, עמ' 119, לוח 121.	ענף גפן מרכזי שעולה ומתפצל שלוש פעמים, ויוצר מעין שלוש קומות של שריגים. בכל קומה צמד בעלי חיים.	562	קפלה	קפלה על שם תיאודור (מידבא)
פיצ'רילו 1993, עמ' 129-131, לוחות 147, 152, 153.	שריגי גפן באולם התווך. במסגרת המרכזית, בתוך המדליונים, תיאור מלאכת הכרם.		כנסייה	כנסיית אל חאדר (מידבא)
פיצ'רילו, 1993, עמ' 208, 234, לוחות 333-334, 365, 369.	שריגי גפן שיוצרים מדליונים. במדליונים שבהיקף סל ענבים וסחיטה עם בורג.	587/8	כנסייה	כנסיית הבישוף סרגוס (אום רסאס)
פיצ'רילו, 1993, עמ' 219, לוח 345.	באולם התווך, שריגי גפן היוצרים מדליונים. התיאור שבהם נשחת. במרכז סל פרות.	756	כנסייה	כנסיית סטפנוס (אום רסאס)

כנסיית לוט (צוער)	כנסייה	691	שריגי גפן, בתוכם בעלי חיים.	פיצ'רילו, 1993, עמ' 336, לוח .723
----------------------	--------	-----	--------------------------------	---

מקורות המופיעים בטבלה

- M. Avi-Yona, 'Mosaic Pavement at El Hammam, Beisan', *QDAP* = 1936, 5, 1936, pp. 11-30, Pl XIV-XV
אבי-יונה, תשכ"א = מ' אבי-יונה, 'רצפת הפסיפס של בית הכנסת במעון (נירים)',
ארץ-ישראל ו, תשכ"א, עמ' 86-93.
אביגדורי, תשמ"ו = ז' אביגדורי, **רצפות הפסיפס הפיגורליות במנזר "קיריה מריה",
בבית שאן - סקיתופוליס**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשמ"ו.
אבל, 1924 = F.M. Abel, 'Les Ruines D'el-Mequerqes', *RB* 33, 1924, pp. 584-604
אילן, תשמ"ח = צ' אילן, **מרות, הכפר היהודי הקדום**, תל אביב תשמ"ח.
אילן, תשנ"א = צ' אילן, **בתי-כנסת קדומים בארץ-ישראל**, תל אביב תשנ"א.
בהט, תשל"ב = ד' בהט, 'בית הכנסת בבית שאן - סקירה ראשונה', **קדמוניות** 18,
תשל"ב, עמ' 55-58.
בליס, 1898 = F.J. Bliss, *Excavations at Jerusalem 1894-1897*, London 1898, pp. = 1898
253-259.
בר"ג ופורת, תשל"ל = ד' בר"ג וי' פורת, 'בית-הכנסת בעין-גדי', **קדמוניות** 11, תשל"ל,
עמ' 97-100.
גודינאף, 1953 = E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period III-*
XII, New York 1953-1965
דותן, 1992 = מ' דותן, ערך 'חמת טבריה', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות
ארכיאולוגיות בארץ-ישראל** 2, ירושלים 1992, עמ' 514-519.
דותן, תשכ"ט = מ' דותן, 'בתי-הכנסת בחמת-טבריה', **קדמוניות** 4, תשכ"ט, עמ' 116-
123.
וילנאי, תשל"ל = ז' וילנאי, **אנציקלופדיה אריאל**, תל אביב תשל"ל.
ייבין, תשנ"ג = ז' ייבין, **חורבת סוסיא, עיר מתקופת התלמוד**, ירושלים תשנ"ג.
מגן, תשנ"ג = י' מגן, 'בתי כנסת שומרוניים', **קדמוניות** 99-100, תשנ"ג, עמ' 66-90.
מגן ואחרים, תשס"ג = י' מגן ואחרים, 'כנסיית ענב אל-כביר', **קדמוניות** 125, תשס"ג,
עמ' 47-54.
נוה, תשל"ח = י' נוה, **על פסיפס ואבן**, ירושלים תשל"ח.
סוקניק, תרצ"ב = א"ל סוקניק, **בית הכנסת העתיק בבית אלפא**, ירושלים תרצ"ב.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

סטון, תשמ"ח = נ' סטון, 'הערות לעניין רצפת הפסיפס משלאל (עין הבשור) ובית המלאכה לפסיפסים באזור עזה', בתוך: ד' יעקובי וי' צפרייר (עורכים), **יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ-ישראל הביזאנטית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 207-214. עובדיה, תשכ"ט = א' עובדיה, 'בית-הכנסת בעזה', **קדמוניות** 4, תשכ"ט, עמ' 123-124.

עובדיה, תשמ"ח = א' עובדיה, 'אומנות הפסיפס בבתי-כנסת עתיקים בארץ-ישראל', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **בתי כנסת עתיקים, קובץ מחקרים**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 185-203.

פיצ'ריליו, 1993 = M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan*, Amman 1993. פרסטר, 1983 = ג' פרסטר, 'בתי-הכנסת בגליל', בתוך: א' שמואלי ואחרים (עורכים), **ארצות הגליל**, ירושלים 1983, עמ' 231-256.

פרסטר, 1992 = ג' פרסטר, ערך 'בית שאן', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל** 1, ירושלים 1992, עמ' 223-224.

צפיריס, 1983 = V. Tzaferis, *The Excavations of Kursi-Gergesa ('Atiqot XVI)*, Jerusalem 1983.

רוט-גרסון, תשמ"ז = ל' רוט-גרסון, **הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ ישראל**, ירושלים תשמ"ז.

ריצ'מונד, 1936 = E.T. Richmond, 'Basilica of the Nativity', *QDAP* 5, 1936, pp. 75-81.

ג. סלי פרות

סלים נושאי פרות, שנעשו מנצרים קלועים, היו הסלים הנפוצים והעממיים בארץ ישראל הקדומה, והם אלו שמופיעים בדרך כלל בפסיפסים.⁹⁴ בסלים אלה הונחו

94. יש כמה סוגי סלים לנשיאת פרות. העיקריים שבהם היו סלים פשוטים עם בסיס רחב, סלים מפוצלים לצורך נשיאה על בהמות (ראה בפרק ה העוסק במלאכות הקשורות לצומח), וסלים עם בסיס קוני - שבהם נעסוק בסקירתנו כאן. דיון רחב יותר וטיפולוגיה של הסלים, תיעשה במקום אחר. נציין שמאפייני הסלים וגודלם זהים בבתי הכנסת, במנזרים ובכנסיות. נמנה מספר מאפיינים של הסל הרגיל: הוא בדרך כלל עשוי נצרים קלועים, בסיסו מעובה וכך גם שפתו העליונה. כדי לייצב את הסל, יצרו לו פעמים רבות מעין טבעת קלועה במרכזו. את הסלים הללו יכלו לייצר בקלות רבה יחסית בגלל חומר הגלם המצוי, ופשטות הייצור. התמחו בכך בעיקר הנזירים באזור המדבר, וקליעת הסלים הייתה חלק ממקור קיומם ומעיסוקם בזמן התבודדותם. ראה: י' הירשפלד, **המדבר של העיר הקדושה**, ירושלים תשס"ב, עמ' 221-223. דוגמות של סלים קלועים שהיו בשימוש מורדי בר כוכבא ונמצאו במערת האיגרות, ראה: Y. Yadin, *The finds from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters*, Jerusalem 1963, pp. 136-151, Pl. 43-59; ז' וייס (לעיל, הערה 9), עמ' 101-104.

פירות, ומציוריהם ניתן ללמוד על העושר של עצי הפרי בארץ ישראל. אם נצא מתוך הנחה, שהפירות שהכניס האומן לתוך יצירתו מייצגים את מיני עצי הפרי שגדלו בארץ באופן טבעי, הרי שניתן לראות כאן תוספת מכובדת למגוון עצי הפרי שבהם נתברכו ארץ ישראל וסביבתה.

סל ביכורים (בית הכנסת של ציפורי) (ראשית המאה החמישית)

ברצפת הפסיפס של בית הכנסת בציפורי, ברצועה הרביעית מלמעלה, מופיע בסמוך לשולחן 'לחם הפנים' סל ביכורים (ראה איור מספר 11). פירות הביכורים מונחים בסל העשוי נצרים קלועים.⁹⁵ הסל מכיל מספר פירות, שהאמן הצליח לעצבם כך שניתן להבחין בהם בצורה ברורה למדי:⁹⁶ אשכול ענבים מונח בצד השמאלי של הסל. פרי הרימון נמצא בסמוך לו, ומימין. מתחת לרימון ובסמוך לאשכול הענבים ניתן להבחין בתאנה בשלה בצבע צהבהב, ומעליה תאנה נוספת בצבע בהיר יותר. מימין לתאנה זו מצוין פרי עגול, שהחופרים מזהים מספק כאתרוג. בין התמר לאתרוג מצוינים שני פירות קטנים, אולי זיתים. מתחת לאתרוג פרי כהה מאורך, שלדעתי ניתן לזהותו כתמר, ושייתכן שמרמז ל'דבש'. לדעת החופרים, סל ביכורים זה מאפיין את ימי המשנה והתלמוד.⁹⁷ למרבה הפלא לא מופיעות חיטה או שעורה עם הפירות שבסל, אף שהן יסודות חשובים בסל מזונו של האדם, ונמנות עם שבעת המינים שנתברכה בהם ארץ ישראל ושמהם מביאים ביכורים.

95. וייס ונצר מניחים שמדובר בסל נצרים שבכמותו הביאו העניים את ביכוריהם לירושלים למקדש, כנזכר במשנה: "העשירים מביאים בכוריהם בקלתות של כסף ושל זהב, והעניים מביאים אותם בסלי נצרים של ערבה קלופה..." (ביכורים פ"ג מ"ח). וראה גם: ז' וייס (לעיל, הערה 9), עמ' 102.

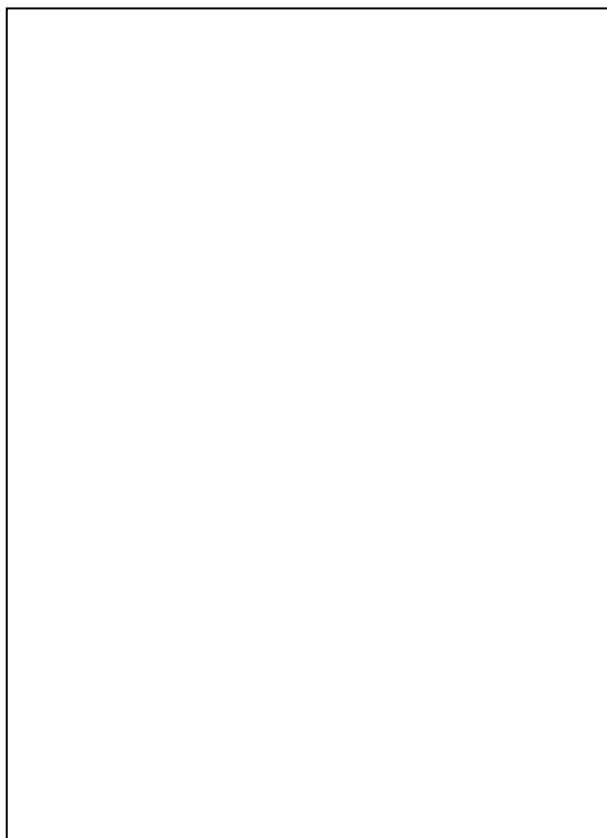
96. ז' וייס וא' נצר (לעיל, הערה 18), עמ' 25.

97. שם, עמ' 24. וראה: ז' וייס וא' נצר, 'חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בציפורי בשנים 1992-1996', *קדמוניות* 113, תשנ"ז, עמ' 20; ז' וייס (לעיל, הערה 9), עמ' 102-103; Z. Weiss and E. Netzer, 'The Synagogue Mosaic', in: R.M. Nagy et al. (eds.), *Sepphoris in Galilee: Crosscurrents of Culture*, Raleigh, N.C. 1996, pp. 133-139; Z. Weiss and E. Netzer, 'The Sepphoris Synagogue: A New Look at Synagogue Art and Architecture in the Byzantine Period', in: E.M. Meyers (ed.), *Galilee Through the Centuries*, Indiana University Press, 1999, pp. 210-226. מיקום היונים על הסל והקשרן עם דברי ר' יוסי מעידים לדעת ז' וייס על ידיעת המקורות היהודיים של יוצרי הפסיפס: Z. Weiss, 'The Sepphoris synagogue: mosaic and the role of Talmudic literature in its iconographical study', in: L.I. Levine & Z. Weiss (eds.), *From Dura to Sepphoris*, Portsmouth 2000, pp. 24-25. הביכורים לאור הפסיפס בציפורי, ראה: י' שפנייר, 'סל ביכורים, תפיסת הביכורים לאור פסיפס בית הכנסת בציפורי', *דך אגדה* ז-ח, תשס"ד-תשס"ה, עמ' 153-162.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

קרן שפע וסל פרות בפסיפס חג הנילוס בציפורי (המאה החמישית)

מבלי להיכנס לתיאור של כל הפרטים המעניינים הקשורים בפסיפס המפואר,⁹⁸ נציין שמדובר בפסיפס צבעוני ומרשים, הקשור בחג הנילוס ובתחילת עליית מפלס המים בו. ציור הנילוס, הזורם מתוך פה של בהמת יאור, מתאר בצורה ראלית גם את עולם הצומח והחי שמסביב לנהר. בפינה השמאלית של הפסיפס יושבת אישה שהיא האנשה של מצרים, כפי שמציינת הכתובת ('אייגיפטוס') בפינה השמאלית של הפסיפס. האישה חשופת החזה נשענת בידה הימנית על סל פרות ומחזיקה קרן שפע בידה השמאלית. מאחוריה מבצבץ ענף עץ עם פרות ורימון.⁹⁹ היד הנשענת על הסל מסתירה חלק מתוכנו, אך נראה בו בבירור אשכול ענבים, רימון ואולי גם תאנה. הסל עשוי נצרים, ויש לו שתי טבעות נצרים המייצבות אותו. קרן השפע כוללת שני אשכולות ענבים בשני הצדדים, רימון, תאנה, ושני פרות המזכירים תאנה.

איור מספר 11:

סל הביכורים מפסיפס בית הכנסת בציפורי (מתוך: ז' וייס וא' נצר [לעיל, הערה 18], עמ' 25 - באדיבות משלחת חפירות ציפורי, האוניברסיטה העברית בירושלים. צילום: ג' לרון).

98. לתיאור מפורט של הפסיפס ראה: ז' וייס וא' נצר, **ציפורי**, ירושלים 1994, עמ' 44-48.

99. Z. Weiss and E. Netzer, 'The Mosaics of the Nile Festival Building', in: R.M. Nagy et al. (eds.), *Sepphoris in Galilee; Crosscurrents of Culture*, Raleigh, N.C. 1996, pp. 127-131.

סל רימונים (בית כנסת במעון [נירים]) (המאה השישית)

סל רימונים נמצא בפסיפס זה בעמודה המרכזית, בשורה השישית מלמטה. הסל שבתוכו נמצאים הרימונים, הוא פשוט, וצבעיו: צהוב, כתום, אדום ולבן. הסל עשוי נצרים קלועים, ולו בסיס ושפה מעובים, עם ידית המחוברת לשני צדיו. בתוך הסל נראים שני רימונים אדומים ובשלים, ובצדם רימונים נוספים.¹⁰⁰ משני צדי הסל שני עלי גפן, הקשורים לשריגי הגפן המעטרים את כל הרצפה.

סל ענבים (בית כנסת במעון [נירים]) (המאה השישית)

בפסיפס זה נראה סל כפול מלא בענבים, במרכז השורה הרביעית מלמטה. הסל נועד להעמסה על חמור,¹⁰¹ הוא עשוי מלאכת קליעה, צורתה סימטרית משני צדיו, ובסיסו מעובה.

סל תפוחי עץ (בית הכנסת במעון [נירים]) (המאה השישית)

בפסיפס זה, בעמודה המרכזית, בשורה השלישית מלמטה, נראית קערה שבסיסה צר, והיא מלאה פירות המזכירים תפוחים.¹⁰² גור מזהה בסל זה תאנים.¹⁰³ אכן, הזיהוי במקרה זה קשה.

סלי פירות מכנסייה בעין הבשור (שלא) (המאה השישית)

סל הפירות משולב במלאכת הפסיפס באופן המזכיר את הפסיפס בבית הכנסת של מעון.¹⁰⁴ הוא משולב בתוך גפן משתרגת היוצרת מדליונים, שאחד מהם הוא סל פירות. סל הפירות עשוי מעשה קליעה. בחלקו התחתון בסיס מעובה, וכך גם שפת הסל העליונה. זיהוי הפירות עצמם בעייתי. הם מסודרים בחמש קומות ההולכות וצרות כלפי מעלה כמעין פירמידה. מתחת לסל זה מצוי סל נוסף, סל מפוצל, שנועד לנשיאה על חמור, בדומה לסלים שבבית הכנסת במעון.

100. מ' אבי-יונה (לעיל, הערה 4), עמ' 89, ולוח יט.

101. שם, עמ' 88, ולוח יח.

102. שם, עמ' 88, ולוח יז.

103. א' גור (לעיל, הערה 16), עמ' 67 בהסבר לאיור.

104. על הפסיפס של הכנסייה ודיון על שייכותו האמנותית, ראה: נ' סטון, 'הערות לעניין רצפת הפסיפס משלאל (עין הבשור), ובית המלאכה לפסיפסים באזור עזה', בתוך: ד' יעקובי וי' צפיר (עורכים), יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ-ישראל הביזאנטית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 207-214.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

סלי פרות מכנסייה בבית-לויה (שפלת יהודה) (ראשית המאה השישית)

בנארטקס של הכנסייה הייתה רצפת פסיפס, שהיקפה עוטר בשריגי גפן.¹⁰⁵ בפינות החדר היו סלי פרות גדושים. הסלים נראים כסלי נצרים, והפרות אינם מזוהים. בנוסף לכך נמצא בפסיפס מדליון, שבתוכו דמות אישה הנושאת סל מלא פרות.

סל פרות עם תפוחי עץ (?) באל-חמאם (= בבית שאן) (560)

העיטור המרכזי בפסיפס זה, שנמצא בקפלת קבורה, הם שריגי גפן היוצרים מדליונים. בתוך המדליונים יש ציפורים, ומתוארת בהם מלאכת הכרם. במרכז, סל פרות העשוי מלאכת קליעה וחצוי במרכזו ברצועה היקפית. הפרות בסל אינם ברורים דיים. ייתכן שמדובר בתפוחים, המודגשים בצבעם האדום. בפסיפס זה סלי פרות נוספים, אך קשה לזהות את תוכנם.¹⁰⁶

סלי פרות בקאפלה הארמנית בירושלים (המחצית השנייה של המאה השישית)

בפסיפס זה מצויים שריגי גפן היוצאים מאמפורה, והיוצרים מדליונים שבהם מגוון ציפורים. מעל פתח האמפורה, במקום בו מתפצלת הגפן לענפיה השונים, מתואר סל פרות. הסל עשוי מלאכת קליעה, עם בסיס ושפה מעובים. במרכז הסל, טבעת קליעה עבה יותר לייצוב הסל. בסל פרות שזיהוים קשה. סל נוסף מצוי בחלק העליון של הפסיפס.¹⁰⁷

סל פרות מכורסי (המאה השישית)

ברצפת הפסיפס מן המאה השישית מופיעים סל פרות, וגם אוסף של פרות.¹⁰⁸

סל ענבים וסחיטת ענבים בכנסיית סרג'וס (אום אל רסאס) (המאה השישית)

בכנסייה שבעבר הירדן המזרחי נמצאה רצפת פסיפס שנוצרה בשנת 587.¹⁰⁹ שריגי גפן פרוסים על כל הרצפה, ומחלקים אותה לארבעה טורים של מדליונים. ההיקף גם

105. על ממצאי החפירה במקום, ראה: ' פטריך וי' צפרייר, 'כנסייה ומתקנים חקלאיים מן התקופה הביזנטית בחורבת בית-לויה', *קדמוניות* 71-72, תשמ"ו, עמ' 106-112.

106. M. Avi-Yona, 'Mosaic Pavement At El Hammam, Beisan', *QDAP* 5, 1936, pp. 11-30, Pl. XIV-XV.

107. F.J. Bliss, *Excavations at Jerusalem 1894-1897*, London 1891, pp. 253-259.

108. על ממצאי החפירות בכורסי ועל הסלים המופיעים בפסיפס שנחשף באתר, ראה סיכומו של צפרייס (לעיל, הערה 85).

109. מ' פיצ'רילו (לעיל, הערה 2), עמ' 234.

הוא בנוי מדליונים משריגי גפן, ובו ניתן לראות יפה סל ענבים ובורג לסחיטת ענבים.¹¹⁰

סל ענבים בכנסיית סטפן (אום אל רסאס) (המאה השמינית)

בכנסייה זו המתוארכת לשנת 756, נראה סל ענבים בתוך מדליון הכלול בפסיפס. הסל קלוע, בחלקו העליון הוא מעובה וכך גם במרכזו. הקליעה יוצרת מעין מעוינים קטנים בכל מעטפת הסל.¹¹¹

סיכום

סלי הפרות שנמצאו בבתי הכנסת, בכנסיות ובמנזרים שבארץ ישראל, מכילים מגוון פרות משבעת המינים בהם נתברכה ארץ ישראל, ואולי גם אתרוגים ותפוחים.

ד. דגנים

הדגנים הם מוצר בסיסי במזונו של האדם, משום כך גידלו אותם במקומות רבים בארץ ישראל ובעבר הירדן.¹¹² מפליא אפוא, שהדגנים כמעט שאינם מצויים בתיאורי הצמחים, בסלי הפרות, או בתיאורים של מלאכות השדה שבפסיפסים. הדגנים מופיעים בצורה מצומצמת בכמה מתיאורי עונות השנה, בתקופת הקציר.

110. שם, עמ' 208 ולוחות 333-334; מעט פרטים על הפסיפס - בעמ' 234.
 111. שם, עמ' 239, לוח 386. להלן פירוט של סלי פרות נוספים מעבר הירדן: **מידבא** - א. בכנסיית מרים הבתולה, באולם היפוליטוס (המאה השישית), נראית דמות כפרית המביאה סל פרות קלוע. הסל נישא על כתף שמאל ונראים בו פרות: אשכול ענבים, רימון, ופרי נוסף קטן בלתי מזוהה (מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 54, לוח 6); ב. בכנסיית אל חאדר, האולם המרכזי מחולק לשלוש מסגרות. במזרחית שביניהן, סל פרות שאינם מזוהים. ענפי הפרי שחורים, והפרי מצוין בשלוש נקודות אדומות. סל הפרות עשוי מלאכת קליעה על בסיס מוגבה צר (מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 130-131, לוח 151); **הר נבו** - א. בכנסיית הכומר יוחנן (565), בקפלה העליונה, שלוש דמויות בתוך מדליונים אוחזות בסל פרות רגיל, ללא ידיות. בראש השטיח מעל המדליונים שני סלים שאינם נישאים. בשורת המדליונים השנייה מלמעלה, במרכזה, דמות נושאת פרות בתוך סל מבד. סל מסוג זה הוא ייחודי (מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 173-175 ולוחות 224, 227, 229, 230); ב. בכנסיית הכומר יוחנן, בקפלה התחתונה, במרכז, ניתן לראות כורם הבוצר ענבים לתוך סל. במסגרת הדרומית סל נצרים עם ידיות. משני צדי הסל מבצצים חמישה פרות (רימונים?) המונחים בערמה (מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 177-176, לוחות 235, 236, 243); **אום אל-רסאס** - א. בכנסיית סטפנוס (756), בתוך מדליון במרכז הפסיפס, סל קלוע. בסיס הסל רגיל, שפתו מעובה, ובתוכו שני אשכולות ענבים משני צדיו, ובמרכז אשכול תמרים (מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 239, לוחות 383, 386).

112. על חשיבות הדגנים ותפוצתם בארץ לאור המקורות, ראה: ' שפנייר (לעיל, הערה 39), עמ' 61-96.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

בית הכנסת השומרוני בחורבת סמארה בשומרון (המאה הרביעית)

בפסיפס שבקטע הצפוני-מערבי של בית הכנסת, בתוך מדליון, נמצאו שתי אלומות של חיטה או של שעורה (הזיהוי אינו ודאי).¹¹³ אלומה אחת בת חמש שיבולים, והיא אגודה בכריכה עם שלושה ליפופים. האלומה השנייה בת שלוש שיבולים, ואף היא נכרכה בשלושה ליפופים. האומן היטיב ליצור את השיבולים, ואף את המלעגנים העוטפים את השיבולת תיאר בצורה עדינה ומרשימה.

בית הכנסת בחמת טבריה (המאה הרביעית)

בפסיפס שבבית הכנסת, בתיאור עונות השנה, בתקופת תמוז, ניתן לראות קבוצת שיבולים (ראה איור מספר 5 לעיל).¹¹⁴ קבוצת השיבולים נעשתה בגסות רבה, ורק המלעגנים מסגירים שאכן מדובר בשיבולים.

בית הכנסת בציפורי (המאה החמישית)

בפינת הפסיפס המתארת את תקופת תמוז ניתן להבחין בדמות, שלצדה קבוצה של שלוש שיבולים שמהן יוצאים המלעגנים (ראה איור מספר 2 לעיל).¹¹⁵ במקרה זה לא ניתן לקבוע האם האלומות כרוכות, כיוון שהחלק התחתון של הפסיפס נהרס.

בית כנסת בנערן (המאה החמישית)

בשרידים המועטים של רצפת הפסיפס של בית הכנסת, ניתן לראות, בפינה המתארת את תקופת ניסן, דמות המחזיקה בידה מקל, ותחתיה שלוש שיבולים אגודות. השיבולים נעשו בצורה מאוד פשוטה, אך ניתן לזהותן בבידור.¹¹⁶

אולם היפוליטוס (מידבא) (המאה השביעית)

באולם המרכזי מצוי פסיפס המורכב משלוש רצועות. סביבו מסגרת עם מוטיבים שונים, ובפינות יש דמויות המסמלות את עונות השנה. עונת הקיץ מסומלת על ידי דמות, המחזיקה אלומת דגנים המורכבת מחמש שיבולים.¹¹⁷

113. י' מגן (לעיל, הערה 48), עמ' 421, ואיור 43.

114. מ' דותן (לעיל, הערה 6), עמ' 43, ולוח 30.

115. ז' וייס וא' נצר (לעיל, הערה 18), עמ' 26; ז' וייס (לעיל, הערה 9), עמ' 127.

116. א"ל סוקניק (לעיל, הערה 7), עמ' 29-30.

117. מ' פיצ'ורילו (לעיל, הערה 2), עמ' 60 לוח 13, עמ' 65 לוח 23.

ה. תיאור מלאכות הקשורות לצומח: עבודות הכרם, קטיף רימונים, הובלת דגנים

תחום נוסף שבו ניתן לבחון את נושא הצומח בפסיפסים הוא המלאכות ועיבוד המזון המתוארים ברצפות הפסיפס. הנחת העבודה היא, שהאמנים תיארו מלאכות שהכירו מקרוב, ושהיו נפוצות באזור שבו נמצא הפסיפס. במילים אחרות, התיאור משקף את הראליה של התקופה.

תיאור מלאכות הקשורות בעיבוד מזון או בהובלתו דרש מן האמנים להכניס ממד של תנועה לתמונה שיצרו. האמנים השיגו אפקט זה בעזרת שילוב של בני אדם ובעלי חיים בפסיפס.¹¹⁸

1. עבודות הכרם

כפי שראינו בפרק העוסק בתיאור העצים, לגפן היה מקום חשוב בפסיפסים, בעיקר באלמנט הקישוט עם שריגי הגפן. במדליונים שנוצרו בין שריגי הגפן בפסיפס שבכנסיית לוט ופרוקורפיוס בהר נבו (משנת 557), רואים תיאור של כמה משלבי העיבוד של הכרם:¹¹⁹

בציר - בשורה השנייה מלמטה, במדליון הימיני, ניתן לראות את מלאכת הבציר. אשכולות הענבים הוכנסו לתוך סל נצרים, כדי להובילם למתקן הסחיטה. גם בפסיפס במנזר הגבירה מרים בבית שאן ניתן לראות את מלאכת הבציר. שם, כמו גם בכנסיית לוט, הבוצר מחזיק בימינו סכין מיוחדת בצורת מגל לבציר הענבים,¹²⁰ ושם אותם בתוך סל נצרים, שתלוי על אחד מענפי הגפן.¹²¹

118. מכאן יובן מדוע לבתי הכנסת השומרונים לא הוכנסו תיאורים של עיבוד מזון ומלאכות שדה אחרות, שהרי השומרונים הקפידו מאוד בנושא של "לא תעשה פסל וכל תמונה". מכל מקום, סקירתנו תעסוק בעיקר בממצאים מכנסיות, ומעט מבתי כנסת. ראה: י' מגן (לעיל, הערה 48), עמ' 437.

119. מ' פיצי'רילו (לעיל, הערה 2), עמ' 153, לוח 202.

120. על הסכין המעוקלת, ראה: ר' פרנקל וא' איילון, **גפן גתות ויין בעת העתיקה** (ספריית אדם ועמלו 5), תל אביב תשמ"ט, עמ' 12-14. בתקופת המשנה והתלמוד, הבציר, וכנראה גם הזמירה, נעשה בעזרת כלי הנראה כמו מגל קטן, בעוד שבתקופת המקרא פעולה זו נעשתה בעזרת מזמרה. דיון בנושא זה לאור המקורות ומההיבט הלשוני, אך ללא התייחסות לנושא בפסיפסים, ראה: ש' אביצור, 'מזמרה ומגל', בתוך: י' בן-שם (עורך), **ספר יוסף ברסלבי**, ירושלים תש"ל, עמ' 325-333. לסכינים נוספות כאלה, ראה: כנסיית תומאס בהר נבו (מ' פיצי'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 189-190, לוחות 271, 275); כנסיית קיאנוס בהר נבו (מ' פיצי'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 181, לוח 253); בבית הכנסת בצירוף ניתן לראות סכין זו בסמוך לדמות המייצגת את חודש ניסן. ראה לעיל בפרק א, תקופת ניסן. גם בפסיפס מחמת טבריה, הדמות בעונת תמוז מחזיקה סכין זו.

121. ז' אביגדורי, **רצפות הפסיפס הפיגורליות במנזר "קיריה מריה", בבית שאן - סקיתופוליס**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשמ"ו; ג' פרסטר, ערך 'בית שאן', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 1, ירושלים 1992, עמ' 223.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

הובלה - על פי המתואר בפסיפס שבכנסיית לוט, הובלת הענבים נעשתה בשני אופנים. אשכולות הענבים נישאו על גבי חמור, כפי שמתואר במדליון השמאלי, בשורה השלישית מלמטה. לצורך ההובלה נעשה שימוש בסל מיוחד, רחב יותר וכנראה מפוצל לשניים, כדי שיהא מונח ביציבות משני צדי גבו של החמור.¹²² דרך הובלה נוספת הייתה בסל שנישא על הגב.¹²³ הענבים הושמו לאחר הבציר בסל, וזה הועמס על גבו של המוביל. בעזרת שני חבלים שהחזיק בידי, הוא הצמיד את הסל לגבו. יש להניח שמרחק ההובלה באופן זה לא היה גדול, ולכן לא השתמשו בציוד קשירה מעבר לכך.

סחיטת הענבים - בפסיפס שבכנסיית לוט ופרוקופיוס שבהר נבו (557 לספירה) נעשית הסחיטה על ידי צמד דורכים, הלובשים לבוש מינימלי של אזור למונתניהם. הללו דורכים ברגליהם את הענבים, בנוסף למתקן סחיטה של בורג בלחץ ישיר, הנמצא ביניהם.¹²⁴ בבית שאן, בשני פסיפסים, ניתן לראות דריכה בגת. בקפלת הקבורה באל-חמאם הדריכה נעשית על ידי שלושה דורכים, ואף הם עם לבוש מינימלי.¹²⁵

122. דוגמה נוספת להובלה של אשכולות ענבים על גבי חמור, ניתן לראות בפסיפס של בית הכנסת במעון. תמונת סל דומה מופיעה גם בקאפלת הקבורה באל חמאם בבית שאן. גם במנזר הגבירה מרים בבית שאן ניתן לראות הובלת יבול על גבי חמור (מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 154, לוח 203). בבית הכנסת של מעון בנירים ניתן לראות יפה סל דומה, בשורה הרביעית מלמטה, במדליון המרכזי. ראה: מ' אבי-יונה (לעיל, הערה 4), עמ' 88, עמ' 86, איור 1, לוח יח ציור 1. אבי-יונה מכנה סוג סל זה 'סל כפול'. כאן החמור נושא סל שחלקו התחתון מסתיים בצורה מחודדת, קונית. ראה: מ' אבי-יונה (לעיל, הערה 106). על הסל הקוני הנישא על גבי החמור, ראה: ר' פרנקל וא' איילון (לעיל, הערה 120), עמ' 15.

123. הובלת אשכולות ענבים על הגב רואים יפה בכנסיית לוט (מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 153, לוחות 202, 205), במדליון השמאלי בשורה הרביעית מלמטה.

124. מ' פיצ'רילו שם. הסחיטה באמצעות בורג הייתה שיטה נפוצה וידועה בארץ. ראה: ר' פרנקל וא' איילון (לעיל, הערה 120), עמ' 46-48. בכנסיית לוט ופרוקופיוס (בהר נבו), מ' פיצ'רילו (לעיל, הערה 2), עמ' 158, לוח 206. ברגי סחיטה נוספים נמצאים בפסיפסים אחרים: הר נבו - כנסיית סנט ג'ורג' (535), בשורת המדליונים השנייה מלמעלה, במרכזה, נראה צמד אנשים דורכים ענבים כשביניהם בורג סחיטה. הדורך הימני מחזיק את שעוזרת בידו במלאכת הסחיטה (מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 179-178, לוח 244). תמונת סחיטה זו ניתן לראות אצל ר' פרנקל וא' איילון (לעיל, הערה 120), עמ' 72, איור 87; פסיפס ובו בורג סחיטה מצוי גם באום אל-רסאס. כנסיית הבישוף סרגיוס (587), בורג לחיצה מעץ (מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 208, לוח 334, עמ' 234 לוח 365).

125. מ' אבי-יונה (לעיל, הערה 106). ייתכן שהלבוש המינימלי המאפיין את הדורכים, נובע מכך שמדובר בעונת הקיץ החמה שאין בה צורך בלבוש רב. ייתכן גם שהלבוש המינימלי נובע מכך שהדריכה הייתה מלווה בהתזת מיץ מהענב, כך שהבגדים התלכלכו ונצבעו בצבע הענב, כמתואר במקור המקראי: "מדוע אדם ללבושך ובגדיך כדרך בגת?" (ישעיהו ס"ג, ב). מלאכת הכרם מופיעה במספר פסיפסים נוספים מעבר הירדן המזרחי: מידבא - א. בפסיפס

2. קטיף רימונים

קטיף רימונים מתואר בפסיפס שבכנסיית הדיאקון תומאס בעין מוסא (הכנסייה מן המאה השישית). במרחב המרכזי יש מדליונים עשויים שריגי גפן. בחלק העליון של הפסיפס - שלושה עצים. העץ המרכזי הוא עץ רימונים, שעליו גדלים שבעה פרות, ונער עוסק בקטיפתם ומכניסם לתוך סל.¹²⁶ גם קוטף זה לבוש באופן מינימלי, עם מכנסיים קצרים מפוספסים, בדומה לעובדים בגת. גם כאן הקטיף הוא בסוף הקיץ, והביגוד משקף את מזג האוויר המאפיין עונה זו.¹²⁷

3. הובלת דגנים

ברצפת הפסיפס של מפת מידבא, במרכז המפה, מתוארות ספינות המשייטות על הים, ונושאות משא על גביהן. את הספינות משיטים שני שייטים, שדמויותיהם הושחתו במתכוון. לדעתי, הספינות מובילות דגנים מעבר הירדן המזרחי, לנזירים במנזרי מדבר יהודה.¹²⁸ בין אם נאמץ דעה זו ובין אם לאו, המפה מתארת מסחר שהתרחש בים המלח במהלך המאה החמישית והשישית, וייתכן שניתן ללמוד ממנו על תפוצת הדגנים באזור זה. יש בכך תרומה קטנה נוספת של הפסיפסים להכרת עולם הצומח.

שבכנסיית אל חאדר, באולם התווך, ברצועה המרכזית של הפסיפס, שריגי גפן ובמרכזם תיאור של מלאכת הכרם, הובלה וגיזום (מ' פיצ'רילו [לעיל, הערה 2], עמ' 131-129); ב. בפסיפס שבקטביה (מצפון למידבא), נראה חמור נושא סל ענבים מהכרם (שם, עמ' 244, לוח 404); **הר נבו** - בפסיפס שבכנסיית תומאס, בתוך מדליון, נראים בציר בעזרת סכין דמוית מגל, ונשיאת הענבים לגת (שם, עמ' 181, לוח 253); **רבת עמון** - בפסיפס בשויפה (המאה השישית), בשורת המדליונים השנייה מלמטה, נראה נער שנוהג חמור עם סל ענבים מהכרם (שם, עמ' 264, לוח 470).

126. שם, עמ' 183, איור 256 והסברים בעמ' 187. בהקשר זה מעניין להעיר, שבעברית לא קיים פועל מיוחד לתיאור קטיף רימונים, בניגוד לשמות שניתנו לפעולות הקטיף של המינים האחרים שבהם נשתבחה הארץ. מהפסיפס נראה שקטיף הרימונים היה פעולה מיוחדת, אך היא לא זכתה לשם פעולה מיוחד.

127. לגבי עונת הקטיף של הרימונים, ראה לעיל, הערה 15.

128. לגבי מהות המטען שנושאות הספינות נכתבו דעות שונות, ונזכיר כמה מהן: 'ר' רוזנסון (מה' נושאות הספינות השטות בים המלח, במפת מידבא?', **חלמיש** 3, תשמ"ו, עמ' 20-16) טוען שהספינות נושאות תבואה או מלח; 'י' שפנייר, 'מטענן של הספינות השטות בים המלח במפת מידבא, יבוא חיטים למנזרי מדבר יהודה', **חלמיש** 4, תשמ"ז, עמ' 66-65; 'א' דבורז'צקי (חמי מרפא ומטעני הספינות בים המלח לאור מפת מידבא', בתוך: 'ג' ברקאי וא' שילר [עורכים], **ארץ-ישראל מפת מידבא** [אריאל 116], ירושלים 1996, עמ' 88-82) טוענת שהספינות נושאות חומרי ריפוי או כלי ריפוי המכוסים בבד.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

ו. טיפוס קומפוזיציות בהם משתלבים הצמחים

בטרם נדון בממצאים שהצגנו עד כה, יש מקום להסתכל בזווית נוספת על קבוצות הפסיפסים שאותם סקרנו עד כה. כיוון המבט הפעם, יבחן את הצומח שבפסיפסים, תוך ניסיון למיינו לקבוצות על פי הקומפוזיציה שבה הוא משתלב. למרות שהדברים אינם מוחלטים, ניסינו למיין את הופעת הצמחים, לפסיפסים שבהם הצומח הוא המרכיב המרכזי והדומיננטי, לעומת פסיפסים שבהם הופעת הצמחים היא בעלת משמעות משנית.¹²⁹

1. קומפוזיציות שבהן הצמחים הם מרכיב מרכזי

בפסיפס שבכנסיית הקתיסמה (ראה בפרק על עץ התמר, לעיל, עמ' 61-60), עץ התמר המופיע בפינה הדרום-מזרחית הנו ללא ספק מרכיב בולט ומרשים. עץ התמר בפסיפס שבכיפת הסלע מופיע במקום בולט ומרכזי ביצירה הכללית, וניכר למעיין במכלול האמנותי.

גפן כעיטור - הגפן המופיעה בפסיפסים רבים בהקשרים אמנותיים מגוונים, היא ללא ספק מרכיב מרכזי בפסיפס. אף שבדרך כלל שילוב הגפן נעשה על מנת לקשר ולמלא חללים ביצירה, הגפן נעשתה מרכיב מרכזי ברוב המקרים שבהם היא מופיעה בצורת מדליונים. הגפן בוודאי תופסת מקום מרכזי באותם פסיפסים המתארים את מלאכת הכרם, דוגמת הפסיפס בכנסיית לוט ופרוקופיוס בהר נבו.¹³⁰

סצנות ציד - בסצנות ציד שונות שבפסיפסים, מתוארים בעלי חיים או בני אדם העוסקים בציד בתוך סבך או חורש. גם העצים המהווים רקע לסצנה, הם משמעותיים. עץ התפוח (?) המופיע בסצנה של 'העץ והאילות' בחורבת אל-מפג'ר, הוא ללא ספק מרכזי ביחס לסצנה המרשימה המתרחשת תחתיו. מיקום העץ בחדר האירוח, במרכז של יצירה בעלת צביון רציני, מקנה בוודאי חשיבות לעץ זה במסגרת הכללית.

גם בסצנת הציד שבכנסיית אל-חדר שבמידבא, בשטיח המרכזי של הפסיפס, מהווים העצים השונים רקע חשוב לבעלי החיים שמסביבם.¹³¹ בכנסיית משה בהר נבו, בחדר המערבי, המכונה הדיאקוניקון (חדר למשמשים בקודש ולשמירת חפצי

129. הקביעה מהו תפקיד מרכזי בקומפוזיציה ומהו משני, איננה פשוטה. האם מספר צמחים ליחידת שטח הוא הקריטריון הקובע? או שמא גודל הצמחים יחסית לשאר האלמנטים בפסיפס הוא החשוב? ושמה ההשקעה האמנותית היא זו שתקבע את מרכזיות הפרט בפסיפס? כיוון שהדברים אינם אובייקטיביים, ייתכן להציע דרכי מיון שונות מאלו שהוצגו במאמרי. בכל אופן החלטנו לבצע מיון זה, שיציע לנו כיוון הסתכלות נוסף במגוון הגדול של היצירות שהוצגו במאמר.

130. לדוגמות נוספות ראה בפרק על הגפן.

131. מ' פיצ'רילו (לעיל הערה 2), עמ' 129-130.

הכנסייה), מתוארת בפסיפס סצנה של ציד, שבה העצים תופסים מקום חשוב ומרכזי.¹³²

מוטיב ארבעת העצים (גן עדן) - בכמה פסיפסים מופיעים ארבעה עצים שגזעיהם ממוקמים בארבעת הפינות של הריבוע, וצמרותיהם נפגשות במרכז הפסיפס. בין הגזעים ישנם בדרך כלל זוגות של בעלי חיים הפונים זה לזה, ויש מי שרואה בזה קומפוזיציה המתארת את גן העדן.¹³³ כך הדברים בשטיח המערבי בכנסיית השליחים במידבא, וכך גם בכנסיית לוט ופרוקופיוס בהר נבו, בשטיח המערבי.¹³⁴ כאן העצים תופסים מקום חשוב ביצירה כולה, ומהווים מעין מסגרת תומכת וסוככת על הנעשה סביב.

המוטיב של ארבעת העצים מופיע, ללא קשר לגן העדן, אך כרקע לבעלי חיים המסתובבים בין העצים, בכנסיית הדיאקון תומאס בעיון מוסא.¹³⁵

עצי במה - בפסיפסים שבכנסיות מופיעים עצים בסמוך לבמה, עם בעלי חיים לצדם. במקרים אלו העצים דומיננטיים ביותר. בכנסיית האריות באום רסאס בעבר הירדן מופיעים עצי הפרי במקום מרכזי בבמה לצד האריות, וכך הם הדברים גם בפסיפס שבכנסיית משה בהר נבו, בפסיפס שבאלום המרכזי ובבמה של כנסיית הדיאקון תומאס בוואדי עיון מוסא, ובכנסיית הבישוף סרגיוס באום רסאס.¹³⁶

2. קומפוזיציות שבהן הצמחים הם מרכיב משני

עונות השנה - חלקי הצומח והפרות המופיעים בפסיפסי עונות השנה באתרים השונים, הם ללא ספק משניים ליצירה כולה, המתמקדת בחודשי השנה ובעונותיה. כך הדברים בפסיפסי עונות השנה בחמת טבריה, בנערן, בבית אלפא ובחוסיה. **מפת מידבא** - עשרים וארבעה עצי התמר השלמים ועוד מספר חלקים מהם, המופיעים במפת מידבא, הם ללא ספק מספר מכובד של עצים, והאמן השקיע בהם את מיטב כישרונו. אך הללו מופיעים כרקע בלבד ליצירה המרכזית, שהיא המסגרת היישובית, וממילא עץ התמר הוא מרכיב משני בכל היצירה החשובה. צמד עצי התמר המופיעים בפסיפס שבבית הכנסת במעון, הם משניים ביצירה הכללית, העוסקת בבעלי חיים, אך הם מקבלים ממד של חשיבות במיקומם בשני צדי המנורה בראש הפסיפס. התמרים המופיעים בפסיפס של בית אלפא הם בוודאי משניים ליצירה, המתארת את העקדה.

132. שם, עמ' 135, 146. גם בחדר הטבילה שבאותה כנסייה יש חמישה עצים ליד אגן הטבילה. ראה שם, עמ' 150.

133. דוגמה לכך ניתן לראות בפסיפס 'גן העדן' ממידבא. ראה שם, עמ' 128.

134. מ' פיצי'רילו (לעיל הערה 2), עמ' 164-165.

135. שם, עמ' 187-188.

136. שם, עמ' 233-234.

ז. דיון

הדיון בתמונה הכללית המתקבלת מההקשר הצמחי של הפסיפסים, מעלה שאלות שהתשובה לגביהן אינה ודאית בשלב זה של המחקר.

בין הפסיפסים הקדומים שבהם מופיעים צמחים, ניתן למנות את שריגי הגפן והרימונים מהרודיון ומכנסיית המולד. כדאי לשים לב לכך, שבשלב הראשון השריגים היוצרים מדליונים בכנסייה, אינם מכילים סצנות בתוכם, אלא נותרו ריקים. רק בשלב מתקדם יותר המדליונים מתמלאים. בשלב זה של המחקר אין לנו הסבר לתופעה. אין ספק שמוטיב שריגי הגפן מופיע הן בבתי כנסת והן בכנסיות ובמנזרים, הוא האלמנט הצמחי הנפוץ ביותר. ייתכן שהוא נובע מהשפעה אמנותית בין המבנים והאמונות השונות, כיוון שאנשים בתקופה הנידונה ודאי היו ערים לאומנות המגוונת הקיימת גם אצל שכניהם וייתכן שהושפעו מכך.¹³⁷

רצפות פסיפס עם גלגל מזלות ועונות השנה, הן חידוש ומאפיין ארץ ישראלי של תקופת התלמוד, שכמעט שלא נמצא כמוהו במקומות אחרים.¹³⁸ נראה שהצמחים הנלווים לעונות השנה בפנינות הפסיפסים, מאפיינים הן את העונה והן את מקצב הצומח בארץ ישראל.

סלי הפרות בפסיפסים מאפיינים גם הם את פרות ארץ ישראל, בוודאי כשמדובר בהבאת ביכורים המופיעה בפסיפס שבציפורי, למשל. האמנים כנראה ציירו בסל הביכורים את שבעת המינים שמהם הביאו את ראשית היבול. מתמיהה למדי העובדה, שבסלי הפרות אין בכלל דגנים, ושבכלל הופעת הדגנים בפסיפסים מועטת ביותר. ראינו שתי אלומות בבית הכנסת השומרוני, אלומות בודדות בתיאורי עונות השנה בחמת טבריה, בציפורי ובנערן,¹³⁹ וכך גם בתיאור עונות השנה באולם היפוליטוס שבעבר הירדן. האם ייתכן שהדגנים יופיעו בשכיחות כה מעטה, גם במבנים היהודיים וגם באלו הנוצריים, בזמן שתפוצתו של גידול זה הייתה בכל הארץ, והוא בסיס חשוב ביותר בסל מזונו של האדם בכל התקופות? לכך אין לנו תשובה מספקת בשלב זה.

137. בסיכום של ק' דופין היא מראה, ש-16.4% מהדוגמות שבדקה הן שריגי גפן. ראה: ק' דופין (לעיל, הערה 4), עמ' 403; ג' פרסטר, 'נושאים אלגוריים וסמלים בעלי משמעות נוצרית בעיטורי רצפות הפסיפס של בתי-כנסת במאה השישית בארץ-ישראל', בתוך: ד' יעקובי ו' צפרי (עורכים), **יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ-ישראל הביזאנטית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 198-206; מ' אבי-יונה (לעיל, הערה 4), עמ' 91.

138. עד כמה שידיעתי מגעת, גלגלי מזלות דוגמת אלו שאנו מכירים בארץ נתגלו רק ביוון ובצפון אפריקה. ראה: R. Jacoby, 'The Four Seasons in Zodiac Mosaics; The Tallars Baths in Astypalaer Greece', *IEJ* 51/2, 2001, pp. 225-230. על צפון אפריקה, ראה בנספח להלן.

139. ראה בפרק ד, על הדגנים.

יש גם לשים לב לרמת הביצוע של הפסיפסים ולעושר המינים המופיע בהם, תוך השוואה בין בתי כנסת לכנסיות בני אותן תקופות. הרושם שעולה מתוך ההשוואה הטכנית וממגוון המינים המופיע בפסיפסים השונים, הוא שרמת ההשקעה והביצוע של הפסיפסים בכנסיות עולה בכמה מונים על זו של בתי כנסת. אם נזכיר כדוגמה את הופעותיו של עץ התמר בפסיפסים, הרי שעץ זה מופיע בבתי הכנסת במעון ובבית אלפא, אך בשני האתרים העצים אינם מרשימים במיוחד וההשקעה בביצועם הטכני דלה ביותר.¹⁴⁰ לעומת זאת בכנסיות ההשקעה רבה יותר, למשל בכנסיית הקתיסמה, שאותה הצגנו בפרק על התמר.

ההבדל בולט גם בעיצובו של עץ הרימון. העץ ופרותיו נמצאו בפינות של עונות השנה בחוסיפה, בבית אלפא, בחמת טבריה ובמבנים נוספים.¹⁴¹ אבל האמנים לא הגיעו ליצירת עץ מרשים בעל פרות בולטים, כפי שאנו רואים בכנסיות בנות התקופה.

דמויות אדם ותיאור פעולותיהם, בבתי הכנסת היהודיים מועטים ביותר, ובבתי הכנסת השומרונים הם אינם קיימים כלל. מקובלת עלינו דעתו של אורבך בעניין הרוח הדתית שכנראה שלטה במאות השנים שבהן אנחנו עוסקים, שלא פסלה הכנסת דמות אדם, ואפילו דמויות בעל אופי פגאני, לבית הכנסת,¹⁴² ולכן עולה השאלה מדוע לא הוכנסו לפסיפסים דמויות אדם או דמויות בעלי חיים נוספים, שבעזרתן יכלו היוצרים לתת חיות רבה יותר לפסיפסים השונים, כפי שנעשה בכנסיות ובמנזרים? האם הסיבה לתופעה קשורה במסר דתי, אידאולוגי? כלומר, האם יש כאן רמז לכך שהאדם צריך להתרשם ולהתפעם יותר מן הצד הרוחני, המופשט, ולא מהצד הפיזי? לדעתנו חלק מהתופעה כנראה קשור ברעיון זה. מדוע נבחרו דווקא מיני צמחים מסוימים להיכלל בפסיפסים? הסבר אפשרי נעוץ בהיבט טכני - נבחרו מינים שיחסית נוחים לעיצוב באבני פסיפס, ושהיו גם ברורים וקליטים לצופה. אך לדעתנו אין זה ההסבר היחיד. אין ספק שלחלק ממיני הצומח שנבחרו להופיע בפסיפסים נודעה גם משמעות סמלית והם ביטאו מסר דתי-אידאולוגי מסוים. הרימון, הנפוץ ביותר מבין העצים שבהם השתמשו לאיור, היה סמל בעולם הפגאני. גם בעולם היהודי עשו בו

140. בבית אלפא אפילו ניתן לומר שהעץ עוצב בצורה סכמתית, אך זוהי הרצועה ממנה נשלחת יד ה'.

141. ראה בפרק א, תקופת תשרי.

142. א"א אורבך, 'הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה השניה ובמאה השלישית', ארץ ישראל ה, תשי"ט, עמ' 189-205.

מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן

שימושים מגוונים, כצמח מאכל וכמקור לאומנות בתקופות שונות.¹⁴³ הוא גם שימש סמל בעולם הנוצרי לפוריות ולנצחיות.¹⁴⁴

לגפן יש משמעות סמלית ודתית עמוקה בהקשר לעם ישראל, וכמובן שגם בעולם הנוצרי בתקופות שונות.¹⁴⁵ לכן, זו אחת הסיבות שהרבו להשתמש במוטיב זה באומנות. לתמר יש משמעות דתית גם ביהדות וגם בנצרות.¹⁴⁶ התאנה מסמלת את התורה ואת עם ישראל, ויש הקושרים אותה לעץ הדעת.¹⁴⁷

האתרוג אף הוא מופיע מעט יחסית ברצפות הפסיפסים. יש שזיהו באתרוג את עץ הדעת, וייתכן שמכאן חשיבותו.¹⁴⁸

בסיכום ביניים ניתן לומר, שכנראה בחירת המינים השונים לייצוג בפסיפסים, לא הייתה אקראית. מעבר לנוחות של יצירת הפסיפס וליכולת של הצופים לזהות את העץ, הייתה לבחירת המינים כנראה משמעות עמוקה יותר הקשורה בתרבות, באמונות ובדעות.

הדיון המסכם בתפוצת העצים המופיעים בפסיפסים, צריך להתחשב בעובדה נוספת: העצים השכיחים בפסיפסים הם בעיקר עצי פרי, ומעט מאוד מהם הנם עצי סרק.¹⁴⁹ האלון והאלה, בהם דנו בפסיפס מידבא, הם דוגמה אחת לכך, וראה בעניין זה בפרק על העצים. עץ בולט נוסף, והמזוהה בין עצי הסרק שהזכרנו, הוא האורן, המופיע בשרידי בית הכנסת השומרוני בחורבת סמארה. גם כאן יש מקום לברר מדוע דווקא עץ זה נבחר להופיע בפסיפס, ומדוע בבית הכנסת השומרוני? בולט

143. על שימושי המגוונים של הרימון ביהדות, ראה קובץ מאמרים בחלמיש 8, תשנ"ג, עמ' 7-33.
144. ג'ג ווסטנהולץ (לעיל, הערה 46), עמ' 29-31; א' שילר, נצרות ונוצרים בארץ-ישראל (אריאל 155-156), ירושלים תשס"ב, עמ' 170. עץ הרימון ופריו הם מהדוגמות הנפוצות ביותר בקישוטי הפסיפס במזרח. סך הכול הם מופיעים ב-21% מהרצפות (ק' דופין [לעיל, הערה 4], עמ' 403).

145. י' שפנייר (לעיל, הערה 89), עמ' 2, והערה 4, ושם מקורות רבים; R. Hayward, 'The Vine and Its Products as Theological Symbols in First Century Palestinian Judaism', *The Durham University Journal* 51, 1990, pp. 9-18; מ' כסלו, 'עץ הדעת גפן היה', סיני כו-קז, תש"ס-תשס"א, עמ' רסט-רעה; א"א שמש, 'מסורת וראליה בזיהוי "עץ הדעת", במקורות הבתר מקראיים', בתוך: י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון יא, תשס"ב, עמ' 399-400; א' שילר (לעיל, הערה 144), עמ' 170. הגפן כמוטיב עיטורי מופיעה במקום שלישי בסקר שערכה ק' דופין (לעיל, הערה 4), עמ' 403.

146. ראה: גודינאף (לעיל, הערה 46); ג'ג ווסטנהולץ (לעיל, הערה 46), עמ' 36-40; א' שילר (לעיל, הערה 144), עמ' 172. מופע עץ התמר אינו גדול ברצפות הפסיפס במזרח, סך הכול כאחוז אחד מהרצפות (ק' דופין [לעיל, הערה 3], עמ' 403).

147. א"א שמש (לעיל, הערה 145), עמ' 400-401; גודינאף (לעיל, הערה 46); ג'ג ווסטנהולץ (לעיל, הערה 46), עמ' 26-28; א' שילר (לעיל, הערה 144), עמ' 171.

148. א"א שמש (לעיל, הערה 145), עמ' 402-403.

149. כך עולה גם מסיכומה של דופין על פסיפסי הלבנט (ק' דופין [לעיל, הערה 4], עמ' 402-403, 419-423).

ההבדל בין בתי הכנסת השומרונים והיהודים בתפוצת הדמויות בפסיפסים. אצל השומרונים הייתה הקפדה גדולה מאוד שלא להכניס דמויות אדם או חיה לבתי הכנסת, והם אכן שמרו על הקפדה זו באדיקות.¹⁵⁰ המגוון הצמחי המופיע בפסיפסים, מאפיין אפוא את צמחיית הארץ בתקופה הנידונה, אך כפי שציינו, עדיין ישנם נושאים ופרטים מסוימים בתחום זה הדורשים בירור.

סיכום

עולם הצומח המופיע בפסיפסים שבבתי הכנסת היהודיים והשומרוניים, בכנסיות ובמנזרים, בתקופת התלמוד, משקף את עולם הצומח שהיה בארץ ישראל ובסביבתה. שימוש בצמחים בהקשר עונתי, כפי שמופיע בגלגל המזלות בבתי כנסת, הוא ייחודי לארץ, ותואם את עונת ההבשלה של הפרות. עצי סרק כמעט שאינם מופיעים בפסיפסים.

פסיפסי בתי הכנסת השומרוניים שמרניים ביותר - אין בהם דמות אדם והם נעדרי תנועה. בפסיפסים שבבתי הכנסת היהודיים משולבות דמויות, אך לא כאלה שנותנות ממד של תנועה לצומח שבפסיפסים. במבנים הנוצריים עושר המינים הוא רב, וכך גם התנועה הנוצרת משילוב דמויות אדם וחי. תיאור מלאכות הגפן, קטיף הרימונים והובלת הדגנים בפסיפסים הנוצריים, מוסיף אף הוא ממד ראלי לצומח בפסיפסים.

הרושם הוא, שהעולם הנוצרי השקיע משאבים רבים ברצפות הפסיפס, כחלק מהרצון למשוך את לב האדם המאמין או את לב האדם הפגאני, אל המקום הדתי, בעוד שהעולם היהודי הסתפק בפסיפסים פחות מרשימים, ופנה אל עולמו הרוחני של האדם, ולצורך שלו בקשר העיוני-רוחני עם הבורא.

הנה כי כן, עולם הפסיפסים על יוצריהם, מגוון ורחב. יש בו ממד ויזואלי יפה ומרשים, ויש בו גם ממד אידאולוגי-פרשני המופיע בינות לאבני הפסיפס, והאמור להשפיע על המתבונן ביצירה. יופי ואידאולוגיה השזורים כאן יחד, נותנים היבט נוסף על הראליה של ארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד.

150. י' מגן (לעיל, הערה 48), עמ' 437.

נספח - פסיפסי עונות השנה מצפון אפריקה

להשלמה חלקית של התמונה נציין את הפסיפסים של עונות השנה מהתקופה הרומית-ביזנטית, שנחשפו בצפון אפריקה, ושהמידע עליהם רוכז על ידי פאריש.¹⁵¹ כמה מאפיינים מפסיפסים אלה מדגישים את המייחד את הפסיפסים הארץ ישראליים שסקרנו למעלה. תקופת האביב מיוצגת בפסיפסים הצפון אפריקאיים על ידי ורדים (וגם צבעונים, אך הללו לא נמצאים בפסיפסי הארץ), בדומה לעונת הפריחה המיוצגת בפסיפסים בארץ. עונת הקיץ מיוצגת גם בצפון אפריקה על ידי דגנים. הסתיו מסומל בבתי הכנסת על ידי ענבים ובציר הכרם, ועל ידי רימונים, תמרים ותאנים. בצפון אפריקה לעומת זאת, אין אנחנו מוצאים את הרימון, את התמר ואת הזית בהקשר לעונה זו. החורף בפסיפסים של צפון אפריקה מיוצג על ידי פרי הזית, דבר המעיד על חשיבותו בכלכלת צפון אפריקה. סך כול המוטיבים הצמחיים המופיעים בצפון אפריקה דומה למוטיבים הנמצאים בפסיפסי הארץ, להוציא את הזית המודגש יותר בצפון אפריקה. הבדל משמעותי בין שני האזורים הוא הופעת דמויות מיתולוגיות, שהקשרן כנראה פחות משמעותי בבתי הכנסת, אך אין ספק שהוא מושפע מהעולם הרומי.¹⁵² הבדל נוסף הוא בהופעת בעלי חיים בהקשר לעונות השנה. בבתי הכנסת הם מופיעים בהקשר לחודשי השנה, אך לא בתיאור עונות השנה, בניגוד למצוי בפסיפסים הצפון אפריקאיים. ניתן לומר אפוא, שקיימים הבדלים מסוימים בין שני האזורים, אך במהותם הדמיון רב, והמשמעות החקלאית הראלית קיימת בפסיפסים בשני האזורים.

פסיפס עם עץ תמר מרשים, נמצא גם בבית כנסת מהמאה השישית ב'חמאם ליף' בצפון אפריקה. בית הכנסת נתגלה בשנת 1883 על ידי חיילים, בגן של קצין צרפתי שבעה עשר קילומטרים מתוניס.¹⁵³ עץ התמר מתואר בצורה ריאליסטית ביותר. הגזע הולך וצר מלמעלה כלפי מטה, ואת הסנסינים יצרו על ידי צורה שמתארה גלי. משני צדי העץ תלויים שני אשכולות תמרים. משמאל, התמרים יוצרים דגם משולש, ואילו הפרות בצדו הימני של העץ פזורים ללא סדר. בקרקע

151. D. Parrish, *Season Mosaics of Roman North Africa*, Rome 1984. אנחנו מתייחסים דווקא לקבוצה זו, בגלל דמיונה לפסיפסי בתי הכנסת, וכן משום הקרבה הגאוגרפית היוצרת תנאים סביבתיים דומים.

152. על מקורן של דמויות אלה, ראה: ג' פרסטר, 'גלגל המזלות בבתי-הכנסת ומקורותיו האיקונוגרפיים' (לעיל, הערה 10), עמ' 384. וראה גם: י' רייס (לעיל, הערה 1).

153. על פסיפס זה ראה: J.P. Darmon, 'Les Mosaïques de la synagogue de Hammam Lif: un réexamen du dossier', in: R. Ling (ed.), *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics held at Bath, England, on September 5-12, 1987*, tome II, Ann Arbor, Michigam 1995, pp. 7-29.

שבסמוך לעץ, צומחים שני צמחים בלתי מזוהים. בצד השמאלי נמצא עוף המזכיר חוגלה. עץ התמר כאן, בדומה למקורות אחרים, מסמל את עץ החיים והדעת.¹⁵⁴

154. ראה: גודינאף (לעיל, הערה 46), עמ' 99-95, וראה גם סקירה אצל ר' חכלילי (לעיל, הערה 1), עמ' 209-207.